

TEMIDA TEMIDA

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 1, godina 22, Mart 2019.

Tema broja: NOVI I STARI OBLOCI VIKTIMIZACIJE:
IZAZOVI ZA VIKTIMOLOŠKU TEORIJU I PRAKSU

Izdaju:

© Vikičimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampavanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Vikičimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 630 3022, e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, Institut za uporedno pravo, Srbija; dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Jelena Srna, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu, Srbija; dr Đorđe Alempijević, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-polički univerzitet, Srbija; dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-polički univerzitet, Srbija; dr Alenka Šelih, redovna profesorka Univerziteta u Ljubljani u penziji, Slovenija; dr Goražd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak, Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Almir Maljević, Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina; dr Christa Pelikan, Institute for Criminology and Sociology of Law, Austria; dr Ivo Aertsen, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Basia Spalek, Derby University, Velika Britanija; dr Brandon Hamber, Ulster University, Velika Britanija; mr Ruth Jamieson, profesorka Queen's University u penziji, Velika Britanija; dr Gail Mason, University of Sidney, Australija; dr Estela Valverde, Macquarie University, Australija; dr Michael Humphrey, University of Sydney, Australija; dr Robert Elias, University of San Francisco, SAD; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppantan Jaishankar, Raksha Shakti University, Indija, dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska.

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Gerd Ferdinand Kirchhoff (Jindal Global University, India; University of Applied Sciences, Nemačka)
i dr Marc Groenhuijsen (Tilburg University, Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Sanja Čopić

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović

Sekretarka redakcije:

mr Ljiljana Stevković

Tehnička urednica:

Jasmina Nikolić

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Slobodanka Konstantinović Vilić, redovna profesorka Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Mirjana Dokmanović, Institut društvenih nauka, Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Sladana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, Univerzitet u Nišu, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević, La Trobe University, Australija.

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga: Tatjana Rondović

UDK

343.98

ISSN (štampano izdanje)

1450-6637

ISSN (on line izdanje)

2406-0941

Tiraž:

200 primeraka

Štampa

„Prometej“

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani
The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i uvrštena u Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and has been accepted for coverage
in the Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Tema broja:

Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimološku teoriju i praksu

Theme:

New and Old Forms of Victimization: Challenges for Victimology Theory and Practice

Etička pitanja u istraživanjima seksualne viktimizacije djece

Ethical Questions in Children Sexual Victimization
Research

Irma Kovč Vukadin 3

Domestic Violence against Immigrant Women in Transit – The Case of Serbia

Nasilje u porodici nad imigrantkinjama u tranzitu
– Slučaj Srbije

Natalija Perišić 39

Pornografija iz osvete kao oblik sajber mizoginije

Revenge Porn as a Form of Cyber Misogyny

Vida Vilić 59

Prevencija torture lica lišenih slobode u Srbiji – Stanje i izazovi

Prevention of Torture of Persons Deprived of Liberty
in Serbia: The State of Affairs and Challenges

Nataša Tanjević 79

Prikazi knjiga

Book Reviews

E. Zinsstag, M. Keenan (ur.)

Restorative Responses to Sexual Violence – Legal, Social and Therapeutic Dimensions

Restorativni odgovori na seksualno nasilje – Pravna,
društvena i terapeutска dimenzija

Nikola Vujičić 105

Prikazi konferencija

Conference reviews

Deveta godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije

„Novi i stari oblici viktimizacije:

Izazovi za viktimološku teoriju i praksu“

Ninth annual conference of the Victimology Society
of Serbia

“New and Old Forms of Victimization:

Challenges for Victimology Theory and Practice ”

Sanja Čopić

Bejan Šaćiri113

Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimošku teoriju i praksu

TEMIDA

2019, vol. 22, br. 1, str. 3-38

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM1901003K>

Originalni naučni rad

Primljeno: 25.3.2019.

Odobreno za štampu: 21.5.2019.

Etička pitanja u istraživanjima seksualne viktimizacije djece

IRMA KOVČO VUKADIN*

*E*tika u istraživanjima s djecom postaje sve značajnija tema koja je potaknuta sve većim brojem istraživanja koja se provode s djecom, te stoga ne čudi sve veći broj radova na temu etike i etičkih istraživanja s djecom. Provođenje istraživanja s djecom u području seksualne viktimizacije djece predstavlja svojevrsnu „duplu osjetljivost” jer predstavlja istraživanje osjetljive teme u osjetljivoj populaciji, što istraživače dovodi do cijelog niza etičkih pitanja i što može rezultirati određenom nevoljnošću istraživača za bavljenje ovom temom. Cilj ovog rada je odgovoriti na pitanje specifičnih etičkih izazova u provođenju istraživanja seksualne viktimizacije djece, polazeći od specifičnih istraživačkih pitanja: 1) jesu li razvijene etičke smjernice za istraživanje seksualne viktimizacije djece, i 2) koja etička pitanja se specifično razmatraju u istraživanjima seksualne viktimizacije djece? Temeljem provedene analize, može se zaključiti kako ne postoje specifične smjernice za provođenje epidemioloških istraživanja seksualne viktimizacije djece u društvenim znanostima, te kako je teško iz postojeće literature izdvojiti etička pitanja koja se specifično odnose na seksualnu viktimizaciju (svega nekoliko autora adresira etička pitanja u ovom području). Potrebno je posvetiti veću pozornost etičkim pitanjima u epidemiološkim istraživanjima seksualne viktimizacije djece.

Ključne riječi: djeca, seksualna viktimizacija, istraživanja, etika.

* Dr Irma Kovčo-Vukadin je redovna profesorka na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska. E-mail: irma.kovco.vukadin@erf.hr.

Uvod

Seksualna viktimizacija djece predstavlja kompleksan izazov u suvremenom društvu zbog svoje slabe vidljivosti i posljedica koje donosi djeci. U posljednjih nekoliko desetljeća Svjetska zdravstvena organizacija problem seksualnog zlostavljanja djece (eng. *child sexual abuse*) kontekstualizira kao javno-zdravstveni problem. Ovakav pristup uključuje četiri međusobno povezana područja: 1) identifikaciju prirode i opsega problema; 2) identifikaciju uzroka i rizičnih faktora; 3) kreiranje i testiranje intervencija koje su usmjerene na uzroke i rizične faktore i 4) identifikaciju i praćenje učinkovitih intervencija, te njihovu integraciju u politike i programe (Mian, Collin-Vezina, 2017).

Ovaj rad se bavi prvim područjem koje je izuzetno izazovno (Martin i dr., 1993). Latzman, Casanueva i Dolan (2017) čak navode kako je većina realiziranih aktivnosti ograničena upravo na ovo prvo područje. Većina istraživača smatra kako su realni podaci o opsegu seksualnog zlostavljanja još uvek nepoznati, što onda onemogućava razvoj učinkovitih preventivnih i tretmanskih intervencija, a što ima značajne implikacije na praksi i politiku u ovom području (Walsh i dr., 2004).

Temeljni izazov u ovom području je definiranje predmeta bavljenja s obzirom na činjenicu da ne postoji univerzalno prihvaćene definicije (Gibson, Morgan, 2013; Dubowitz, 2017; Latzman, Casanueva, Dolan, 2017; Mian, Collin-Vezina, 2017). Osnovni oblici seksualne viktimizacije djece adresirani su u osnovnim dokumentima s područja zaštite prava djece na svjetskoj i regionalnoj razini. Tako su na svjetskoj razini temeljni dokumenti Konvencija o pravima djece i Protokol o prodaji djece, dječjoj prostituciji i dječjoj pornografiji, dok je na razini Vijeća Europe temeljni dokument u ovom području Konvencija Vijeća Europe o zaštiti djece od seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja, koja od država članica traži kriminalizaciju sljedećih pojavnih oblika seksualne viktimizacije djece: seksualno zlostavljanje, kaznena djela vezana uz dječju prostituciju, kaznena djela vezana uz pornografiju, kaznena djela vezana uz sudjelovanje djeteta u pornografskim nastupima, moralno iskvarivanje djeteta i vrbovanje djeteta u seksualne svrhe. Upravo zbog postojećeg terminološkog nesuglasja, Inter-agencijska radna skupina (Greijer, Doek, 2016) usvojila je terminološke smjernice za zaštitu djece od seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja, u kojima preporučuje da se kao krovni termin u ovom području koristi termin seksualnog nasilja. S obzirom na činjenicu da određeni

pojavni oblici ne obuhvataju primjenu nasilja prema djetetu žrtvi, mišljenja sam da termin seksualne viktimizacije može poslužiti kao primjereniji krovni termin u opisivanju djeteta koje je, sukladno Deklaraciji Ujedinjenih naroda o osnovnim principima pravde za žrtve kaznenih djela i zlouporabe moći (UN General Assembly, 1985) i Direktivi Europskog parlamenta i Vijeća o uspostavljanju minimalnih standarda prava, podrške i zaštite žrtava kaznenih djela od 25 listopada 2012. godine (Direktiva 2012/29/EU), pretrpjelo povredu osobnih prava u području seksualnog integriteta.

Postoje dva uvriježena načina utvrđivanja učestalosti, odnosno opsega seksualne viktimizacije djece – provođenje istraživanja i korištenje službenih podataka službi u čiju nadležnost spada bavljenje ovim problemom. Većina istraživača upozorava na ograničenja službenih podataka koja proizlaze iz činjenice da se radi o otkrivenim slučajevima koji predstavljaju samo manji dio svih slučajeva.¹ Stoga, spoznaje utemeljene na tim podacima mogu dati iskrivljenu sliku o problemu, a strategije i aktivnosti koje su utemeljene na takvim spoznajama mogu doprinijeti održavanju tamne brojke. Tako, primjerice, isticanje samo nekih pojavanih oblika viktimizacije može djeci koja su doživjela ili doživljavaju neki drugi oblik viktimizacije poslati poruku da to što se njima dešava nije problem i tako ih dodatno „ušutkati“. Osim na djecu, takve prakse imaju negativne učinke i na roditelje i stručnjake u području zaštite djece koji, također, mogu slabije prepoznavati one oblike viktimizacije koji ne spadaju u „prepoznate“ oblike viktimizacije. Temeljem navedenog, sve više se naglašava potreba provođenja istraživanja u ovom području. Pregled postojećih istraživanja ukazuje na usmjerenošću istraživača na različite populacije za koje se smatra da imaju neposredna ili posredna iskustva ili spoznaje o seksualnoj viktimizaciji djece, te su tako provedena istraživanja s roditeljima, djecom, stručnjacima i istraživačima.

Za razliku od prethodnih razdoblja, u kojima je bio naglašen zaštitnički odnos društva u smislu provođenja istraživanja s djecom,² u posljednjih nekoliko desetljeća desila se određena promjena paradigme, pa tako djeca postaju značajna istraživačka populacija. Značajnu prekretnicu u promjeni paradigme predstavlja usvajanje Konvencije o pravima djeteta u kojoj se, u okviru općih

¹ Sedlak i suradnici navode kako u Americi svega trećina slučajeva seksualne zlostave djece bude službeno procesuirana (Sedlak i dr., 2010).

² Osim zaštitničkog stava postojalo je i značajno pitanje kredibiliteta djece u smislu njihove sposobnosti o racionalnom rasuđivanju u iskazivanju o osjetljivim temama poput nasilne viktimizacije (Carroll-Lind i dr., 2006).

načela, navodi kako se djeci mora omogućiti da aktivno sudjeluju u rješavanju svih pitanja koja utječu na njihov život i dopustiti im slobodu izražavanja, te da imaju pravo izreći svoja gledišta koja se moraju ozbiljno uzeti u obzir. Poštivanje člana 12 Konvencije o pravima djeteta je naglašeno kao jedna od preporuka u studiji Ujedinjenih naroda (UN) o nasilju prema djeci, u kojoj se državama članicama preporučuje aktivno uključivanje djece i poštivanje njihovih mišljenja u svim aspektima prevencije, odgovora i nadzora nasilja prema njima (United Nations, 2006). „Djeca, sudjelujući dobrovoljno i sa prikladnim etičkim smjernicama, mogu dati značajan doprinos i u opisivanju nasilja prema njima, kao i osmišljavanju usluga i drugih intervencija kojima mogu vjerovati i koje mogu koristiti. Djeca žrtve nasilja ne smiju biti samo objekt briže već trebaju biti tretirani kao pojedinci s vlastitim pravima i mišljenima. Dječu treba poslušati i njihova mišljenja uzeti za ozbiljno” (Pinheiro, 2006: 20-21).

Provođenje istraživanja s djecom u području seksualne viktimizacije djece predstavlja svojevrsnu „duplu osjetljivost” jer predstavlja istraživanje osjetljive teme u osjetljivoj populaciji, što istraživače dovodi do cijelog niza etičkih pitanja i što može rezultirati određenom nevoljnošću istraživača za bavljenje ovim područjem. Na taj način i znanstvena zajednica sudjeluje u održavanju „društvenog sljepila” prema problemu. Istraživači koji se bave problemom zlostavljanja djece općenito (CP MERG, 2012) upozoravaju na neadekvatno adresiranje etičkih pitanja u znanstvenoj literaturi, iz čega proizlazi potreba istraživača za pomoći (ISPCAN, 2016; Dayal i dr., 2018). Iz tog razloga, u posljednje vrijeme se primjećuje kreiranje i objavljivanje svojevrsnih uputa i prikaza konkretnih istraživačkih praksi koje bi trebale pomoći istraživačima kao referentni okvir u definiranju etičkih aspekata njihovih istraživačkih nacrta.³ Većina navedenih uputa i radova odnosi se na generalno područje zlostavljanja djece.

Cilj ovog rada je odgovoriti na pitanje specifičnih etičkih izazova u provođenju istraživanja seksualne viktimizacije djece, polazeći od specifičnih istraživačkih pitanja: 1) jesu li razvijene etičke smjernice za istraživanje seksualne viktimizacije djece, i 2) koja etička pitanja se specifično razmatraju u istraživanjima seksualne viktimizacije djece?

³ Dayal i suradnici preporučuju kako bi časopisi koji objavljaju radove na temu seksualnog nasilja prema djeci trebali uspostaviti minimalne standarde izvještavanja o etičkim procedurama u provedenim istraživanjima (Dayal i dr., 2018).

Metodološki okvir istraživanja

Za potrebe postizanja cilja ovog rada, tj. odgovora na istraživačka pitanja, urađena je analiza literature. Specifično, urađena su sljedeća pretraživanja:

- 1) Pretraživanje baze Ebscohost (za razdoblje između 2000. i 2018. godine): korištena je kombinacija različitih ključnih pojmoveva (*child sexual abuse + research + ethic; child sexual exploitation + research + ethic*);
- 2) Pretraživanje baze Web of Science (all Databases) (2000-2018): korištena je kombinacija termina *child sexual abuse + research ethics*;
- 3) Pretraga svih brojeva časopisa *Journal of child sexual abuse* u razdoblju od 2000. do 2018. godine;
- 4) Pretraga časopisa *Child abuse and neglect* (pretraživanje po ključnoj riječi *research ethics*);
- 5) Pretraga svih brojeva časopisa *Journal of academic ethics* u razdoblju od 2003. (prva godina postojanja časopisa) do 2018. godine;
- 6) Pretraga svih brojeva časopisa *Journal of empirical research on human research ethics* u razdoblju od 2006. (prva godina izlaženja časopisa) do 2018. godine;
- 7) Pretražene su mrežne stranice međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom djece (UNICEF, ISPCAN, Save the children).

Vremensko razdoblje analize (od 2000-te godine) određeno je zbog povećanog interesa za problem seksualnog zlostavljanja i iskorištavanja djece od početka ovog stoljeća, kao i činjenice naglašavanja važnosti sudjelovanja djece u istraživanjima ove teme. U prvoj fazi su identificirani duplikati radova koji su pronađeni u različitim bazama. U drugoj fazi su pregledavani naslovi i sažeci radova prema unaprijed određenim kriterijima za uključivanje/isključivanje radova (Tablica 1). Nakon toga, napravljeno je dodatno Internet pretraživanje mrežnih stranica organizacija koje se bave zaštitom djece i pretraživanje prema referencama u uključenim radovima.

Tablica 1: Kriteriji za uključivanje i isključivanje radova iz analize

Kriterij	Uključivanje	Isključivanje
Jezik rada	Engleski, hrvatski	Ostali jezici
Populacija	Djeca	Odrasle žrtve Počinitelji Roditelji Stručnjaci Istraživači

Kriterij	Uključivanje	Isključivanje
Znanstveno područje	Društvene i humanističke znanosti	Biomedicina i zdravstvo
Vrsta istraživanja	S djecom	Retrospektivna Studije slučaja
Tema	Iskustvo seksualne viktimizacije	Znanje, percepcija, stavovi
Etička pitanja	Istraživanja seksualne viktimizacije djece	Provodenje preventivnih programa, tretman/terapija, profesionalna etika

Korištenjem navedenih kriterija, u konačnu analizu je uključeno 15 radova i 4 publikacije međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom djece. Kao jedinice analize, kreirane su sljedeće kategorije: godina, autor/i, časopis/izdavač, država, vrsta rada, populacija i cilj istraživanja, etička pitanja, zaključak/preporuke (tablični pregled analiziranih radova je u prilogu rada).

Rezultati i diskusija

Prije prikazivanja rezultata, potrebno je navesti generalna moguća ograničenja epidemioloških istraživanja seksualne viktimizacije djece na koja upozoravaju Guerra i Pereda (2015). Seksualna viktimizacija u djetinjstvu može prouzrokovati cijeli niz emocionalnih i bihevioralnih problema, zbog čega viktimiziranoj djeci može biti problem govoriti o takvoj viktimizaciji čak i u odrasloj dobi, što posljedično dovodi do pitanja otkrivanja seksualne viktimizacije u okviru istraživanja. Osim toga, tajnovitost koja je prisutna kod seksualne viktimizacije često djeci „brani“ izvještavanje o takvim iskustvima. Također, kognitivni i emocionalni procesi u djetinjstvu mogu „onemogućiti“ osvještavanje vlastite viktimizacije sve do odrasle dobi.

Osim navedenih ograničenja, potrebno je spomenuti i važnost etičkog promišljanja temeljne svrhe i ograničenja epidemioloških istraživanja, jer se nerijetko pojavljuje pitanje obaveze istraživača da pruže ili ponude pomoći sudionicima kojima je to potrebno. U tom smislu, primjetna su dva temeljna stajališta. Po prvom, epidemiološka istraživanja su fokusirana na utvrđivanje prevalencije i incidencije istraživane pojave te je dovoljno sudionicima dati informacije o mogućim načinima traženja pomoći, a odgovornost za traženje pomoći je na njima. Po drugom stajalištu, odgovornost je istraživača da

osigura konkretnе načine pružanja pomoći sudionicima kojima je potrebna.⁴ Devries i suradnici (2015) svojim iscrpnim prikazom iskustva provođenja istraživanja u okruženju siromašnom resursima ukazuju na važno etično pitanje društvenog konteksta u kojem se provodi istraživanje, što naglašavaju i Dayal i suradnici (2018).

Etičke smjernice za istraživanje seksualne viktimizacije djece

Prvo istraživačko pitanje odnosilo se na to jesu li razvijene etičke smjernice za istraživanje seksualne viktimizacije djece. Provedena analiza pokazuje kako ne postoje specifične etičke smjernice ili cjelovitiji dokumenti koji bi adresirali ovo specifično istraživačko područje. Može se, naravno, postaviti pitanje je li uopće potrebno razvijati posebne etičke smjernice⁵ kada već postoje određene smjernice za provođenje istraživanja s djecom, odnosno istraživanja zlostave djece. S jedne strane, može se razmišljati kako zlostavljanje djece često u istraživačkom smislu uključuje i seksualnu viktimizaciju (kao jedan istraživački modul, odnosno skupina varijabli), pa u tom smislu nije potrebno posebnu pažnju posvećivati samo seksualnoj viktimizaciji. Sa druge strane, može se razmišljati kako određeni pojavnji oblici seksualne viktimizacije ne zahtijevaju nužno primjenu nasilja pa po tom kriteriju ne spadaju u takvu vrstu istraživanja te, također, postoje određeni oblici seksualne viktimizacije djece (poput trgovanja djecom u svrhu seksualnog iskorištavanja), koji su rijetko uključeni u korpus istraživanja seksualne zlostave djece. Nepostojanje jasnih definicija termina koji se koriste (a nerijetko u različitim istraživanjima podrazumijevaju različite pojavnje oblike seksualne viktimizacije), doprinosi mogućoj potrebi za postojanjem specifičnih smjernica koje bi uključivale i terminološka pojašnjenja.⁶ Vjerojatno je da odgovor ovisi o konkretnom istraživaču. Naime, nekom istraživaču može biti korisno analizirati i spoznavati različite istraživačke opcije u odgovaranju na generalna etička pitanja

⁴ U ovom kontekstu Devries i suradnici postavljaju interesantno pitanje: Kada prestaje obaveza skribi o sudionicima? (Devries i dr., 2005)

⁵ Ovo se posebno odnosi na postojanje smjernica koje bi bile prihvaćene na međunarodnoj razini zbog uočenih razlika u konceptualizaciji djetinjstva i interpretacije prava djece na operativnoj razini, ali isto tako i spremnosti određenog društva da se ozbiljno i znanstveno utemeljeno „uhvati u koštač“ s temom seksualne viktimizacije djece.

⁶ Kelly i Karsna (2017), također, upozoravaju na problem diferenciranja podataka o seksualnoj zlostavi djece u situaciji nepostojanja jasnih definicija temeljnih pojmove u ovom području.

istraživanja s djecom,⁷ a nekom drugom bi bilo korisnije na jednom mjestu imati prikupljene spoznaje i istraživačke prakse u odnosu na istraživanje specifično seksualne viktimizacije djece.

Bez obzira što ne postoje specifične etičke smjernice za provođenje istraživanja seksualne viktimizacije djece, važno je navesti generalne etičke smjernice koje postoje za istraživanja s djecom⁸ (prikazuju se kronološkim slijedom objavljivanja - od najnovijeg prema starijima).

Međunarodno udruženje za prevenciju zlostavljanja i zapuštanja djece (ISPCAN, 2016) je 2016. godine objavilo publikaciju o etičkim razmatranjima u prikupljanju, analiziranju i objavljivanju podataka o zlostavi djece, koja se sastoji iz dva dijela. U prvom dijelu su ukratko pojašnjeni temeljni etički principi u provođenju istraživanja s djecom (dobiti od istraživanja, zaštita djece od nelagode i uznemirenosti, zaštita djeteta u slučaju otkrivanja vlastite viktimizacije, informirani pristanak, privatnost, povjerljivost i kulturni kontekst), dok se u drugom dijelu prezentiraju rezultati provedenih intervjua sa stručnjacima koji su sudjelovali u istraživanjima u području zlostavljanja i zapuštanja djece. U prilogu se nalazi popis istraživanja sa kratkim prikazom istraživanja i etičkih pitanja koja su adresirana.

Graham i suradnici su 2013. godine objavili publikaciju pod nazivom „Etička istraživanja koja uključuju djecu“ (*Ethical Research Involving Children*), koja se naziva i ERIC kompendij, a koja predstavlja jedan od rezultata ERIC projekta,⁹ koji je osmišljen kao pomoć istraživačima i drugima u boljem razumijevanju značenja planiranja i provođenja etičkog istraživanja s djecom i mladima u različitim geografskim, socijalnim, kulturnim i metodološkim kontekstima¹⁰ (Graham i dr., 2013). ERIC kompendij je zamišljen kao bogati repozitorij znanstveno utemeljenih informacija i resursa koji mogu poslužiti kao vodič u unapređenju etičkih istraživanja s djecom, a sadrži devet dijelova od kojih je, u kontekstu ovog rada, značajno istaknuti etičku povelju, upute (u kojima se identificiraju ključna etička pitanja koja su strukturirana na način da potaknu istraživače da kritički razmišljaju o etičkim pitanjima u odnosu na

⁷ Što je danas vremenski zahtjevno, s obzirom na količinu radova i dokumenata na tu temu.

⁸ U ovaj prikaz nisu uključene neke opće smjernice za istraživanje seksualnog nasilja zbog specifične fenomenologije u slučaju djece žrtava (WHO, 2001; 2003; 2007).

⁹ Mrežna stranica projekta je: <http://childethics.com>, stranici pristupljeno 21.5.2018.

¹⁰ Temeljni princip je odnosna (relacijska) funkcija istraživačke etike jer se etička pitanja i izazovi pojavljuju u odnosu između istraživača, istraživačkih organizacija, djece, roditelja/skrbnika, zajednice i ostalih koji su uključeni u istraživački proces, a praksa istraživačke etike se pregovara u ovim odnosima.

njihova istraživanja s djecom, izazovima koji se pojavljuju, a za koje nema jednostavnih odgovora i pitanjima koja su važna tijekom cijelog istraživačkog procesa) i studije slučajeva (primjeri etičkih izazova). Za svako od etičkih pitanja navode se kratke opšte smjernice i daje se lista pitanja o kojima istraživač treba razmisiliti prilikom kreiranja nacrta istraživanja.

Grupa za nadzor i evaluacijske reference zaštite djece (CP MERG – Child Protection Monitoring and Evaluation Reference Group) ustanovljena je 2010. godine kao odgovor na uočene praznine i izazove u nadzoru zaštite djece, evaluaciji i istraživanjima, te je 2012. godine objavila publikaciju „Etički principi, dileme i rizici u prikupljanju podataka o nasilju prema djeci: pregled postojeće literature“ (CP MERG, 2012). U publikaciji se prikazuje analiza dokumentacije (objavljena je i tzv. „siva“ literatura) koja je relevantna za etička pitanja u provođenju istraživanja nasilja prema djeci, kao i etičkih smjernica, kodeksa, protokola i dokumentacije prakse, i publikacija temeljenih na istraživanjima. Ključni zaključci su slijedeći: 1) postoji relativno malo dokumenata koji se specifično odnose na etičke smjernice za istraživanja nasilja prema djeci; 2) nedostatak jasnih etičkih smjernica naglašava centralnu ulogu istraživača u nalaženju odgovora na etička pitanja; 3) postojeća literatura nije dovoljno iscrpna da bi mogla poslužiti u zadovoljavajućem promišljanju cijelog niza aktivnosti u okviru istraživanja; 4) uočena je praznina u postojećim etičkim smjernicama u odnosu na situacije kada ne postoje odgovarajuće službe na koje bi se djeca kojoj je potrebna pomoć i podrška, mogla uputiti; 5) praznina je uočena i u području etičkih aspekata uključivanja djece određene dobi (potrebno je posvetiti više pažnje pojedinim dobnim skupinama djece); 6) potrebna su dodatna istraživanja o rizicima za djecu koja sudjeluju u istraživanjima nasilne viktimizacije i 7) potrebno je posvetiti dodatnu pažnju socijalnim, političkim i ekonomskim faktorima, koji mogu predstavljati različite izazove u provođenju istraživanja u različitim društvenim kontekstima.

Sljedeća publikacija koja se često navodi kod pregleda postojećih smjernica u odnosu na provođenje istraživanja nasilja prema djeci je publikacija organizacije Save the children naslova „Znači želite uključiti djecu u istraživanje?“, a koja je napravljena u funkciji izrade UN studije o nasilju prema djeci (Save the children, 2004). Publikacija ima dva dijela. U prvom dijelu daju se smjernice i primjeri za uključivanje djece u sekundarna istraživanja u kojima djeca imaju aktivnu ulogu, a u drugom dijelu se obrađuju opća etička načela uključivanja djece u primarna istraživanja.

*Etička pitanja koja se specifično razmatraju u istraživanjima
seksualne viktimizacije djece*

Drugo istraživačko pitanje odnosilo se na to koja etička pitanja se specifično razmatraju u istraživanjima seksualne viktimizacije djece? Rezultati u odnosu na ovo drugo pitanje organizirani su prema ključnim etičkim pitanjima koja se uobičajeno razmatraju: informirani pristanak, zaštita od nanošenja štete sudjelovanjem u istraživanju (rizik, šteta i dobit), privatnost (anonimnost i povjerljivost), te plaćanje i nagrade za sudjelovanje u istraživanjima.

Prije prikaza rezultata provedene analize, potrebno je nešto reći o analiziranim radovima (analizirani radovi su tablično predstavljeni u prilogu rada). Objavljeni su u vremenskom razdoblju od 2003. do 2018. godine (obuhvat je bio od 2000. do 2018. godine) u različitim časopisima, a najviše radova (po tri rada) je bilo objavljeno u časopisima *Child Abuse nad Neglect* i *Journal of Child Sexual Abuse*, što je i očekivano s obzirom na fokus tih časopisa. U najvećem broju radova prikazani su rezultati istraživanja u odnosu na neku temu iz područja etike istraživanja seksualne viktimizacije djece (seksualna viktimizacija u najvećem broju radova je samo jedan od istraživanih modula), u tri rada dat je pregled aktuelnih spoznaja na neka od etičkih pitanja, u dva rada prikazani su etički aspekti prošenih istraživanja, a u jednom radu je dat komentar na određena etička pitanja. Šira područja istraživanja u okviru kojih su postavljana pitanja o seksualnoj viktimizaciji bila su različita, te je i sama seksualna viktimizacija bila obuhvaćena različitim brojem pitanja. Također, istraživački pristup je bio različit, tako da su neka istraživanja koristila kvantitativni, a neka kvalitativni pristup. Važno je naglasiti kako se u mnogim radovima prepliću metodološka i etička pitanja, što je sasvim razumljivo iz razloga jasne veze između etičkih promišljanja i kreiranja metodološki kvalitetnog nacrtta istraživanja, jer, kako navodi Jones „etika ima metodologiju i metodologija ima etiku“ (Jones, 2001: 177). Alderson navodi kako je „loša znanost loša etika“ (eng. „*bad science is bad ethics*“), implicirajući kako je etika važna u svim stadijima istraživanja, počevši od prvog i najznačajnijeg pitanja jesu li istraživačka pitanja važna pitanja i jesu li planirane metode pogodne za dobivanje odgovora (Alderson, 1995).

Generalno se može zaključiti kako je broj radova u kojima se analiziraju etička pitanja u provođenju epidemioloških istraživanja seksualne viktimizacije djece prilično malog opsega. Također, može se zaključiti kako se u objavljenim

radovima analiziraju različita etička pitanja, dok je u određenom broju radova (Pribе, Bäckstrom, Ainsaar, 2010; Zajac i dr., 2011; Kuyper i dr., 2012; Finkelhor i dr., 2014; Guerra, Pereda, 2015; Fagerlund, Ellonen, 2016) fokus autora na specifičnom pitanju učinka sudjelovanja u istraživanju na djecu – sudionike.

a) Informirani pristanak

Informirani pristanak je jedan od temeljnih etičkih zahtjeva u provođenju istraživanja s ljudima. Kada se planiraju istraživanja s djecom, on dobiva još veći naglasak. Naime, prema etičkim kodeksima istraživanja s djecom, koja postoje kao posebni dokumenti ili kao dio etičkih ili zakonskih propisa u različitim državama, u istraživanjima sa djecom traži se primarno informirani pristanak roditelja, te suglasnost djeteta za sudjelovanje u istraživanju. Ovo zapravo znači da je pristup djeci kao sudionicima istraživanja složeniji od pristupa odraslim osobama kao sudionicima. To znači da glavni istraživač mora dobiti suglasnost za predloženi nacrt istraživanja od nadležnog etičkog povjerenstva znanstvene institucije, zatim od relevantnog resora (u slučaju provođenja istraživanja u školama od Ministarstva obrazovanja, u slučaju provođenja istraživanja u korekcijskom sustavu od Ministarstva pravosuđa), zatim od konkretnih institucija (konkretnih ravnatelja škole, tj. korekcijskih tijela), zatim od roditelja i tek onda od djece. Prvenstvo zaštite dobrobiti i najboljeg interesa djece je neupitno, no isto tako se postavlja pitanje kolizije ove procedure u odnosu na član 12 Konvencije o pravima djece. Naime, iz navedenog se može zaključiti kako, premda priznajemo pravo djeci da izražavaju svoje mišljenje o pitanjima koja se njih tiču, još uvijek imamo postavljene brojne „čuvare“ koji to mogu djeci onemogućiti, premda vrlo često pod maskom zaštite djece.¹¹ Postoje izuzeci od traženja informiranog pristanka roditelja upravo u situacijama kada su roditelji ti koji ugrožavaju ili viktimiziraju dijete. Tako su u Sjedinjenim Američkim Državama, u federalnim propisima, upravo

¹¹ Postoje situacije kada nadležna etička tijela i istraživači, u državama u kojima nije precizno definirana obaveza traženja informiranog pristanka roditelja, sami određuju prikladnost traženja informiranog pristanka roditelja. Tako, u prikazu planiranog istraživanja seksualnih iskustava djece s odraslim osobama u Danskoj, Helweg-Larsen i Bøving-Larsen (2003) zaključuju da djeca u dobi od 15 godina mogu donijeti samostalnu odluku o sudjelovanju u istraživanju. U smislu zaštite djece u istraživanjima osjetljivih tema predlažu ponudu savjetovanja onima koji smatraju da im je potrebna, i to u telefonskom formatu, kako bi se zaštitila anonimnost sudionika.

zlostavljana i zapuštena djeca posebno izdvojena kao skupina za koju traženje informiranog pristanka roditelja ne mora biti poštivano (King, Churchill, 2000).

Pitanje koje nije naročito analizirano je pitanje dobi djeteta za čije sudjelovanje se traži informirani pristanak roditelja. Po nekim autorima (Range, Embry, MacLeod, 2001), prema definiciji u Konvenciji o pravima djeteta, djeca su sve osobe mlađe od 18 godina pa je potrebno tražiti informirani pristanak roditelja za sve osobe mlađe od 18 godina.¹² Dodatno pitanje u odnosu na dob sudionika je pitanje najniže dobi za uključivanje djece u istraživanja o seksualnoj viktimizaciji. Rezultati analize 14 studija izloženosti djece fizičkom i seksualnom zlostavljanju u periodu od 1960. do 1999. godine, koju su proveli Amaya-Jackson i suradnici, pokazala je da, iako postoje studije koje su uključivale djecu u dobi od 5 godina (provođeni su intervjuji), uobičajena najniža dob za uključivanje djece u istraživanja je od 10 do 12 godina (Amaya-Jackson i dr., 2000). Hamby i Finkelhor, u svojim preporukama za razvoj instrumenata o viktimizaciji djece, navode kako se ona mogu provoditi od sedme godine djeteta (Hamby, Finkelhor, 2000).

Kada se govori o informiranom pristanku roditelja, u literaturi se primjećuje diskusija oko aktivnog i pasivnog pristanka roditelja. Aktivni pristanak podrazumijeva da se roditelj pismeno suglasni sa sudjelovanjem svog djeteta u istraživanju, što u praksi nerijetko rezultira u slabom odazivu.¹³ Iz tog razloga, istraživači su počeli koristiti obrazac pasivnog pristanka koji podrazumijeva da je roditelj suglasan sa sudjelovanjem svog djeteta u istraživanju ukoliko pismeno ne iskaže svoje neslaganje.¹⁴ Upravo se pasivni pristanak roditelja smatra prikladnim pristupom u istraživanju dječjeg iskustva nasilja,

¹² Postoje kulturne razlike u odnosu na dob djeteta za koje je potrebno tražiti informirani pristanak roditelja, koje su utemeljene na različitim konceptualizacijama djetinjstva i djetetovog kapaciteta da da pristanak.

¹³ O slabom odazivu izvještavaju Roth i suradnici kao rumunjski tim međunarodnog BECAN istraživanja – 29.4% djece u dobi od 11 godina i 24.6% roditelja djece od 13 godina nije dalo pristanak za sudjelovanje djeteta u istraživanju o zlostavljanju djece. Ovako veliko odbijanje informiranog pristanka nužno nameće dodatna pitanja – pitanje razloga ovako visokog odbijanja davanja suglasnosti, mogućih kulturoloških razlika u međunarodnim istraživanjima, ali i mogućnosti generalizacije rezultata istraživanja (Roth i dr., 2013).

¹⁴ U smislu pasivnog pristanka, etički je značajna sama procedura. Carroll-Lind i suradnici opisuju jedan način koji je drugačiji od uobičajenog načina primjene pasivnog pristanka, po kojem se svim roditeljima, uglavnom po djeci, pošalje obrazac informiranog pristanka koji, u slučaju da nisu suglasni da njihovo dijete sudjeluje u istraživanju, moraju potpisati i vratiti po djetetu u školu. U njihovom istraživanju je etičko povjerenstvo tražilo drugačiju proceduru – škola je roditeljima poslala poštom obrazac informiranog pristanka sa dodatnom kovertom

posebice obiteljskog nasilja jer je pravo djeteta da iskaže svoje mišljenje, po nekim autorima, „snažnije“ od prava roditelja na privatnost (Gallagher, 2009), odnosno odgovornosti osiguranja djetetove sigurnosti i dobrobiti (Munford, Sanders, 2004; Carroll-Lind i dr., 2006). Pristanak roditelja na sudjelovanje djeteta u istraživanju je naročito problematično kod istraživanja seksualne viktimizacije djece i to iz najmanje dva razloga. Prvi razlog je pristanak roditelja na sudjelovanje djeteta u ovakvom istraživanju u situacijama kada je dijete seksualno viktimirano od samog roditelja,¹⁵ a drugi se odnosi na zaštitničku ulogu roditelja koji može smatrati neprimjernim da njegovo dijete sudjeluje u takvim istraživanjima. Dodatni problem čini pribavljanje pristanka (kako aktivnog, tako i pasivnog) roditelja posebnih skupina djece – djece koja su u udometeljskim obiteljima, djece koja su u institucijama, djece bez pravnje, djece u bijegu i drugih osjetljivih skupina djece.

Osim pitanja pristanka roditelja na sudjelovanje svog djeteta u istraživanju, postavlja se pitanje pristanka samog djeteta na sudjelovanje. U tom smislu se postavlja pitanje potpune otvorenosti o svrsi istraživanja,¹⁶ kao i primjerenosti samog teksta obrasca¹⁷ informiranog pristanka razvojnoj dobi i obilježjima djeteta (na primjer, djeca s razvojnim komunikacijskim teškoćama, djeca s teškoćama intelektualnog funkcioniranja, djeca s teškoćama mentalnog zdravlja i slično).¹⁸ Također, u ovom kontekstu se postavlja pitanje odnosa moći između odrasle osobe (roditelj) i djeteta, odnosno djetetove percepcije koliko smije odbiti sudjelovanje u istraživanju ako je roditelj dao svoj prista-

adresiranom na školu koju su oni trebali poslati u slučaju nepostojanja suglasnosti da njihovo dijete sudjeluje u istraživanju (Caroll-Lind i dr., 2006).

¹⁵ Dodatno pitanje koje je nedovoljno adresirano u postojećoj literaturi odnosi se na to je li dovoljan pristanak samo jednog roditelja ili je potreban pristanak oba roditelja.

¹⁶ Neki autori postavljaju pitanje koliko detaljne informacije o istraživanju nasilne viktimizacije mogu biti štetne za zlostavljanu dijete (Mudaly, Goddard, 2009).

¹⁷ U kontekstu jezika, postoji interesantna rasprava o tome treba li u obrascu informiranog pristanka koristiti stručne termine, poput termina zlostava djeteta. Neki autori smatraju kako će korištenje ovakve terminologije smanjiti sudjelovanje djece u istraživanjima, a drugi smatraju kako izbjegavanje korištenja takvih termina zapravo predstavlja dodatnu (lingvističku) zlostavu djeteta jer se drugim terminima preuokvirava i umanjuje ozbiljnost viktimizacije djece (Saunders, Goddard, 2001).

¹⁸ U ovom smislu je važno obratiti pozornost na jezik koji se koristi u obrascu informiranog pristanka za djecu. Neki američki istraživači navode kako su njihovi sudionici naveli da je korišteni jezik u obrascu bio zastrašujući te su se, nakon popunjavanja upitnika, obratili istraživačima s pitanjem „Gdje su ti uznenimirujući dijelovi na koje ste upozoravali?“ (ISPSCAN, 2016).

nak.¹⁹ Na dodatno pitanje mogućeg utjecaja prisutnosti roditelja u trenutku „regrutiranja“ djece za sudjelovanje u istraživanju ukazuju i drugi autori (Langhinrichsen-Rohling i dr., 2006).

Roth i suradnici su u svom istraživanjuinicirali jedno interesantno pitanje (Roth i dr., 2013). Oni su, potaknuti relativno visokim roditeljskim odbijanjem davanja suglasnosti za sudjelovanje u međunarodnom istraživanju o zlostavljanju i zapuštanju djece (BECAN istraživanje), napravili fokus grupe s djecom koja su sudjelovala u istraživanju o njihovom mišljenju o nužnosti roditeljskog pristanka za sudjelovanje djeteta u istraživanju. Autori navode kako su obje skupine djece (djeca u dobi od 11 i 13 godina) smatrala da, generalno rečeno, djeca imaju pravo biti svjesna i govoriti o pitanjima zlostavljanja i zapuštanja, te da obje skupine navode da mlađa djeca moraju imati mogućnost da se savjetuju s roditeljima prije sudjelovanja u istraživanju o seksualnoj zlostavi.

Dodatno pitanje koje se pojavljuje u radovima, posebno kvalitativnog tipa, je pravo djeteta na odustajanje od sudjelovanja u istraživanju u bilo kojoj fazi istraživanja i pravo odbijanja davanja odgovora na određena pitanja. U vezi sa tim, Mudaly i Goddard su opisali proces informiranog pristanka sa mogućnošću odustajanja u različitim dijelovima istraživačkog procesa (Mudaly, Goddard, 2009).

Iz svega navedenog očito je kako je dobivanje informiranog pristanka roditelja i djeteta za sudjelovanje u istraživanju seksualne viktimizacije djece izuzetno osjetljivo etičko pitanje, koje mora biti izuzetno pažljivo adresirano kako bi se osigurala zastupljenost različitih skupina djece u istraživanju, odnosno kako bi se rezultati istraživanja provedenog na određenom uzorku djece mogli generalizirati za ukupnu populaciju.

b) Zaštita od nanošenja štete sudjelovanjem u istraživanju (rizik, šteta i dobit)

Pitanje utjecaja sudjelovanja u istraživanju osjetljivih tema na djecu je pitanje koje izaziva veliku pažnju istraživača. To je pitanje koje si svaki istraživač osobno postavlja u kreiranju istraživačkog nacrta,²⁰ te je to, također, i pita-

¹⁹ U smislu osjetljivosti na prisilu od figura autoriteta, Bruzzese i Fisher (2003) navode djecu u specifičnim okruženjima – školama, zatvorima ili tretmanskim institucijama, koju neki autori nazivaju „zatočeničkom populacijom“ (eng. *captive audience*) (Kendrick, Steckley, Lerpiniere, 2008).

²⁰ Tim ISPCAN-a je, u okviru pripreme publikacije o etičkim pitanjima u odnosu na provođenje istraživanja u ovom području, proveo intervjue sa stručnjacima koji imaju iskustvo u provo-

nje koje interesira sve „čuvare” (eng. *gatekeeper-e*) koji im dozvoljavaju pristup djeci kao potencijalnim sudionicima istraživanja (etička povjerenstva akadem-skih institucija, nadležnih resornih tijela, konkretnih čelnika institucija i roditelji). Etička povjerenstva, koja su prvi „čuvar” djece, u smislu davanja dozvole za provođenje istraživanja, razmatraju dva pitanja. Prvo pitanje odnosi se na mogućnost da pitanja podsjetete djecu na traumatska iskustva koja su doživjela i da ih „preplave” negativnim emocijama, a drugo na mogućnost da je sama istraživačka tema (seksualnost ili seksualno nasilje) neprikladna za djecu koja nisu razvojno spremna za razmatranje određenih tema (Finkelhor i dr., 2014).

Sa jedne strane, razumljiva je ideja da su „viktimizirana djeca” ključni eksperți koji nam mogu dati najvjrijednije informacije o samom procesu viktimizacije” (Berliner, Conte, 1990: 30), no, sa druge strane, uvijek ostaje pitanje mogućih negativnih učinaka na djecu.²¹ Jedno od ograničenja ovog pristupa procjene štete i koristi u provođenju istraživanja s djecom koje se navodi u literaturi je to što se u takvim istraživanjima veći fokus stavlja na princip „veće dobro za najveći broj osoba” (na primjer, stjecanje uvida u opseg problema seksualne viktimizacije djece), što ne mora značiti naročitu dobrobit za konkretno dijete koje sudjeluje u istraživanju (CP MERG, 2012).

Moguće negativne posljedice sudjelovanja djeteta u istraživanju o osjetljivim temama, uglavnom, podrazumijevaju određeni stupanj nelagode ili uzne-mirenosti u odnosu na prisjećanje na doživljena negativna iskustva, a kod djece koja nisu viktimizirana nelagodu zbog samog sadržaja pitanja. Langhinrichsen-Rohling i suradnici navode kako je upravo ovo jedan od razloga zašto etička povjerenstva redovito traže aktivni pisani pristanak roditelja za sudjelovanje djece u istraživanjima, što može ukazivati na pomeranje odgovornosti za eventualnu štetu sudjelovanja sa znanstvene zajednice na roditelje (Langhinrichsen-Rohling i dr., 2006). Uobičajene formulacije i tumačenje etičkog principa nenanošenja štete sudionicima istraživanja je da sudjelovanje ne smije donositi nelagodu ili uznenirenost koja je znatno viša od one koju sudionik može doživjeti u svakodnevnom životu.

đenju istraživanja. Intervjuirani stručnjaci su kao najznačajnije etičko pitanje s kojim su se sreli u okviru svog istraživanja naveli upravo pitanje balansa između potencijalne štete i dobiti od sudjelovanja u istraživanju (ISPCAN, 2016).

²¹ Mudaly i Goddard su u osmišljavanju istraživanja djece viktimizirane nasiljem postavili to ključno pitanje – hoće li sudjelovanje zlostavljanog djeteta u istraživanju ponovno traumatisirati zlostavljano dijete. Navode kako su mnoga djeца, premda se od njih tražilo da pričaju o konkretnoj situaciji zlostavljanja, pričala o zlostavi, te kako su mnoga kazala kako im je bilo teško pričati o tom iskustvu, no kako su se osjećali bolje nakon toga (Mudaly, Goddard, 2009).

U posljednjih nekoliko desetljeća porastao je interes istraživača za empirijsku provjeru utjecaja (posebno negativnih) sudjelovanja u istraživanjima nasilne viktimizacije na sudionike, nakon primjedbi kako se rezultati retrospektivnih istraživanja provedenih s odraslim osobama ne mogu primjenjivati na djecu. Navedeno je posljedično dovelo do toga da se danas gotovo već standardno u upitnike (ili protokole istraživačkih intervjuja) dodaju pitanja o utjecaju sudjelovanja u istraživanju na sudionike,²² što predstavlja dobru istraživačku praksu, koja daje uvid u percepciju samih sudionika i smanjuje mogućnost prepostavljanja štete koja proizlazi iz potrebe zaštite djece.

Istraživanja nelagode ili uznemirenosti zbog sudjelovanja u epidemiološkim istraživanjima izloženosti nasilnoj viktimizaciji provociraju pitanja vremena kada takva istraživanja treba provoditi. Ako se pitanja dugoročnih posljedica sudjelovanja koriste u longitudinalnim istraživanjima, postavlja se pitanje mogućnosti separacije od drugih negativnih životnih iskustava, a ako se koriste u jednokratnim istraživanjima, postavlja se pitanje moguće duljine trajanja uočenih nepovoljnih osjećanja (Priebe, Bäckström, Ainsaar, 2010). Nadalje, Priebe, Bäckström i Ainsaar (2010) navode kako nelagoda ili uznemirenost zbog osjetljivih pitanja u upitniku ne predstavljaju štetu samu po sebi, a Becker-Blease i Freyd (2006) navode kako traženje pomoći nakon sudjelovanja u istraživanju može biti dobit od sudjelovanja u istraživanju. Langhinrichsen-Rohling i suradnici nalaze kako je, generalno gledano, razina uznemirenosti ili nelagode sudionika zbog odgovaranja na pitanja relativno niska, te kako su seksualno viktimirani sudionici češće izvještavali o uznemirenosti od onih sudionika koji nisu bili seksualno viktimirani, kao i da je seksualna viktimizacija, uz suicidalno ponašanje i povijest fizičke zlostave, značajan prediktor uznemirenosti sudionika (koji, doduše, objašnjava svega 6.6% varijance) (Langhinrichsen-Rohling i dr., 2006). Sažimajući ukupne rezultate istraživanja, autori zaključuju kako je, unatoč češćem osjećaju uznemirenosti kod viktimiranih sudionika, utjecaj pitanja o osjetljivim pitanjima relativno mali za većinu rizične skupine mladih. Rezultati drugih istraživanja, također, potvrđuju ovakve nalaze (Priebe, Bäckström, Ainsaar, 2010; Zajac i dr., 2011; Kuyper i dr., 2012; Finkelhor i dr., 2014; Guerra, Pereda, 2015; Fagerlund, Ellonen, 2016), što je i očekivano.

²² Uglavnom se radi o pitanjima zatvorenog tipa, na kojima sudionici odabiru stupanj nelagode ili uznemirenosti koju su osjećali, a neka istraživanja uvode otvorena pitanja jer smatraju da na taj način mogu steći bolji uvid u odnosu na pitanje štete, tj. koristi (Fagerlund, Ellonen, 2016). Također, osim pitanja o nelagodi i uznemirenosti, postavlja se pitanje o dobiti sudjelovanja u istraživanju za sudionika (Kuyper i dr., 2012).

vano, posebno ako se radi o slučajevima nasilne seksualne viktimizacije. Zabrinjavajući bi bio podatak da odgovaranje na pitanja o seksualnoj viktimizaciji ne izaziva određeni stupanj nelagode ili uznemirenosti, no niska razina loših osjećanja ne predstavlja prepreku za provođenje takvih istraživanja. Određena razina nelagode je očekivana i kod djece koja nisu viktimizirana, posebno one koja nemaju seksualnih iskustava, iz razloga što pitanja iz područja seksualnosti ipak predstavljaju najintimnije područje života osobe (Kuyper i dr., 2012), te se smatra da bi im takva pitanja bila nelagodna i uznemirujuća i u svakodnevnom životu. Također, postavlja se pitanje kulturoloških razlika u doživljaju pitanja o seksualnosti i seksualnoj zlostavi (Priebe, Bäckström, Ainsaar, 2010), dok Fagerlund i Ellonen (2016) navode kako se u dosta istraživanja potvrđuju razlike u odnosu na spol i dob sudionika, te kako i ženski i mlađi sudionici iskažu o većoj razini osjećanja od muških i starijih. Kuyner i suradnici ističu da osjećaji uznemirenosti ili nelagode ne predstavljaju automatski ugrožavanje ili štetu za sudionike istraživanja (Kuyner i dr., 2012).

Osim iskazivanja o nelagodi i uznemirenosti zbog odgovaranja na osjetljiva pitanja, od sudionika se nerijetko traži da iskažu je li im sudjelovanje donijelo nešto pozitivno. Većina istraživanja koja su u istraživanje uključila takva pitanja pokazuju kako sudjelovanje u istraživanju sudionicima donosi i pozitivne osjećaje, kako onima koji nemaju iskustvo viktimizacije, tako i onima koji imaju iskustvo seksualne viktimizacije. Ponekad upravo oni sudionici koji imaju iskustvo seksualne viktimizacije iskazuju veće pozitivne učinke sudjelovanja u istraživanju (Kuyper i dr., 2012), što se uobičajeno interpretira na način da im sudjelovanje u istraživanju daje osjećaj olakšanja, smisla, osnaženja, samo-osvještavanja i samo-prepoznavanja (Jorm, Kelly, Morgan, 2007; Fagerlund, Ellonen, 2016). Devries i suradnici navode kako je ključni faktor u dječjem otkrivanju viktimizacije (i u situaciji jasno navedenog odustajanja od principa povjerljivosti) bilo očekivanje pomoći od istraživača, odnosno nada da će se nešto promijeniti i da više neće biti zlostavljeni (Devries i dr., 2015).

Analiza provedenih istraživanja pokazuje kako se zaštita djece od moguće štete nastoji osigurati na različite načine, od navođenja popisa institucija kojima se djeca mogu obratiti za pomoć i besplatnih telefonskih linija na kojima mogu dobiti pomoć, preko razgovora nakon završetka popunjavanja upitnika o dobrim stvarima koje su im se dogodile u životu, kako bi se istraživačka aktivnost završila na pozitivan način (Carroll-Lind i dr., 2009; Guerra; Pereda, 2015), do angažiranja terapeuta u okviru istraživačkih timova.

c) Privatnost (anonimnost i povjerljivost)

Privatnost u metodološkom smislu podrazumijeva da dijete sudjeluje u istraživanju na način da nitko drugi (osim istraživača u slučaju kvalitativnog pristupa), ne čuje i ne vidi njegove odgovore na pitanja o viktimizacijskim iskustvima, posebno ne mogući počinitelji.²³

Pitanja anonimnosti i povjerljivosti su izuzetno važna u odnosu između sudsionika i istraživača. Pitanje anonimnosti (nemogućnosti povezivanja odgovora s konkretnom osobom) je naročito naglašeno u kvantitativnim istraživanjima, dok je pitanje povjerljivosti zastupljenije i značajnije u kvalitativnim nacrtnima istraživanja (provođenje strukturiranih intervjuja, fokus grupa i sličnih formata). Postoje, također, i anonimna kvantitativna istraživanja u kojima se pitanje povjerljivosti rješava na poseban način.²⁴

Pitanje anonimnosti je važno kod provođenja istraživanja s djecom, posebno kod istraživanja seksualne viktimizacije, jer se dijete koje nije sigurno u anonimnost vlastitih odgovora može suzdržati u iskazivanju o vlastitim iskustvima u tom smislu, posebno onim za koja se srami ili smatra da je samo odgovorno. U općim smjernicama za provođenje istraživanja s djecom adresira se pitanje odustajanja od principa anonimnosti u situacijama kada dijete želi da se zna da je sudjelovalo u istraživanju (da se navede njegovo ime), i s tim u vezi, moguća kolizija s principom najboljeg interesa djeteta. Pozornost se pridaje mogućim opasnostima u slučajevima provođenja istraživanja osjetljivih tema u što spada i seksualna viktimizacija djece.

²³ Posebnu pozornost ovom pitanju treba posvetiti u planiranju grupnog popunjavanja upitnika, na primjer, u školi gdje je potrebno osigurati da učenici ne mogu vidjeti odgovore o viktimizaciji drugih učenika.

²⁴ Ovo je naročito interesantno pitanje u istraživanjima nasilne viktimizacije gdje se načelo anonimnosti kosi s načelom zaštite djeteta koje je u aktuelnoj opasnosti. Carroll-Lind i suradnici opisuju kako su oni „doskočili“ ovom izazovu – u informiranom pristanku koji je poslat roditeljima naznačeno je da postoji jedna situacija u kojoj će se odustati od principa anonimnosti – kada se samo dijete identificira kao osoba u riziku. Djeci je objašnjeno da je sudjelovanje u istraživanju anonimno i da će njihovo potpisivanje na upitnik istraživači shvatiti kao znak da im je potrebna pomoć te da će se istraživač, po završetku istraživanja, vratiti u školu i s njima obaviti razgovor na tu temu. Ukoliko istraživač sazna od djeteta da je ono u riziku za zlostavu ili da je zlostavljan, istraživač će (uz djetetovo znanje o tome) obavijestiti ravnatelja škole, koji će postupiti u skladu s postojećom politikom škole za takve slučajeve (Carroll-Lind i dr., 2006). Finkelhor i suradnici su koristili telefonske intervjuje, te je u situacijama ozbiljne prijetnje ili aktuelne viktimizacije član istraživačkog tima koji je osposobljen za telefonsko krizno savjetovanje naknadno kontaktirao dijete i održavao kontakt s njim, sve dok situacija nije adekvatno riješena (Finkelhor i dr., 2014).

Pitanje povjerljivosti je često problematizirano pitanje jer se radi o pitanju koje je regulirano pravnim propisima u većini država. Sukladno općem principu dobrobiti djeteta, od istraživača se u velikom broju država traži da u slučaju saznanja o prošloj ili aktuelnoj viktimalizaciji ili riziku za viktimalizaciju djeteta, o tome izvijesti nadležne službe.²⁵ U odnosu na ovo pitanje postoje određene polemike i različita stajališta istraživača. Određeni broj istraživača smatra da poštivanje principa povjerljivosti nikada ne smije biti snažnije od zakonske obaveze prijavljivanja viktimalizacije (Mudaly, Goddard, 2009), drugi autori smatraju da etički korektno istraživanje može uključiti slučajevе otkrivene viktimalizacije koju istraživači ne prijavljuju (Runyan, 2000), dok treći smatraju kako se princip povjerljivosti nikako ne smije prekršiti (Kotch, 2000). Kako ne postoji sasvim jasne smjernice o postupanju (zbog različitih mogućih interpretacija zakonske obaveze), istraživači se u svojim nacrtima opredjeljuju za jednu perspektivu koju argumentiraju. Neki istraživači u okviru istraživačkih nacrtova razvijaju sveobuhvatne protokole za ovakve situacije (na primjer, Devries i dr., 2015), a neki nastoje osigurati da se ne stavljuju u situaciju obaveznog prijavljivanja, dajući jasnу poruku u obrascu informiranog pristanka da će morati prijaviti svaku sumnju na rizik ili stvarnu viktimalizaciju, što je u epidemiološkim istraživanjima seksualne viktimalizacije neprihvatljivo jer se onda postavlja pitanje svrhe provođenja epidemiološkog istraživanja.

Allen je napravio listu *pro et contra* argumenata u odnosu na obavezno prijavljivanje sumnje na zlostavu (Allen, 2009). Kao argumente „za“ obavezno prijavljivanje navodi slijedeće: 1) primarni cilj obaveznog prijavljivanja je zaštita djece; 2) prema nekim istraživanjima, osjetljiva populacija može očekivati od istraživača da im pruži pomoć i 3) neprijavljanje zlostave oslabljuje profesionalnu etiku. Kao argumente „protiv“ navodi slijedeće: 1) istraživači ne moraju biti sposobljeni za detekciju takvih slučajeva; 2) obaveza prijavljivanja donosi istraživačima dodatne napore (dodatno vrijeme i trud, interferiranje s ciljevima istraživanja); 3) insistiranje na obavezi prijavljivanja može dovesti do pretjeranog prijavljivanja; 4) prijavljivanje slučajeva koji ne zadovoljavaju kriterije službenog prijavljivanja mogu stvoriti stres i dodatne teškoće za obitelji; 5) umjesto obaveze prijavljivanja korisnije je ohrabriti i potaknuti sudi-

²⁵ U odnosu na nadležne službe mogu se pojaviti dodatni izazovi, na primjer, u situacijama u kojima u određenom društvenom kontekstu ne postoje prikladne državne službe za adresiranje ovih pitanja ili su ograničenog broja i ne uživaju povjerenje djece (Abebe, 2009). Osim toga, kako navode Young i Barrett, prijavljivanje zlostave ponekad ne mora odražavati najboljni interes djeteta zbog mogućeg povećavanja vulnerabilnosti djeteta (Young, Barrett, 2001).

onike da potraže pomoć i 6) obaveza prijavljivanja ugrožava integritet istraživanja i može ograničiti istraživače u stvaranju znanstvenog doprinosa.

Bez obzira na to koju opciju su istraživači odabrali u svom istraživačkom nacrtu, izuzetno je važno da ta opcija bude jasna, kako roditeljima koji daju informirani pristanak za sudjelovanje djeteta, tako i djeci – sudionicima istraživanja. U slučaju odustajanja od principa povjerljivosti važno je u obrascu informiranog pristanka jasno naznačiti situacije u kojima će se odustati od principa povjerljivosti²⁶ i opisati što će se u tom slučaju desiti,²⁷ kako se ne bi iznevjerila očekivanja djeteta koje iskazuje o svojoj viktimizaciji i prekršio osjećaj povjerenja koji je često prekršen u samoj viktimizaciji djeteta.

ISPCAN, u smislu poštivanja etičkih načela u istraživanjima zlostavljanja i zapuštanja djece (uključujući i seksualno zlostavljanje), zaključuje kako ne postoje jasni odgovori ili smjernice (zbog različitih metodologija i konteksta u kojima se istraživanje provodi), pa daju primjer nekih od strategija koje su istraživači koristili u provedenim istraživanjima u odnosu na otkrivanje rizika ili aktualne zlostave (ISPCAN, 2016):

- Razvijanje sustava upozorenja (*'red flag' alert system*), koji identificira dječu u riziku (djecu koja traže pomoć ili izgledaju kao da su u neposrednom riziku povezuje sa savjetnicima ili se prijavljuje nadležnim tijelima) (Radford i dr., 2013);
- Upućivanje djece na školske službe (Carroll-Lind i dr., 2006);
- Traženje potvrde povjerljivosti koja izuzima istraživače od zakonske obveze postupanja u slučaju otkrivanja konkretnog slučaja zlostave (Kotch, 2000);
- Davanje sudionicima popisa službi u slučaju da im je potrebna pomoć ili direktno povezivanje sudionika s takvim službama (Pinheiro, 2006);
- Ponovno kontaktiranje djece u riziku za detaljniju procjenu (Finkelhor i sur., 2009);
- Osposobljavanje istraživača za nošenje s otkrivanjem slučajeva zlostave (Nikolaidis, 2013).

²⁶ Kao primjer mogu poslužiti uputa koju su Langhinrichsen-Rohling i suradnici dali sudionicima istraživanja: povjerljivost će biti poštivana osim u slučajevima kada je sudionik u riziku za povređivanje sebe ili drugih, kada sudionik izvještava o mogućoj seksualnoj zlostavi i kada sudionik izvještava o bilo kojem drugom obliku aktualne zlostave (Langhinrichsen-Rohling i dr., 2006: 431).

²⁷ Devries i suradnici navode kako su djeca rekla da su bila uplašena u intervjuu jer ih je bilo strah da će njihovi odgovori biti proslijeđeni osobama koje su ih zlostavljale (Devries i dr., 2015).

Također je bitan način na koji se realizira opcija prijavljivanja viktimizacije djeteta jer se u toj situaciji „ukrštaju“ principi zaštite djeteta (sa strane istraživača) i prava na donošenje odluka koje se tiču djece (u slučajevima da dijete ne želi formalno prijaviti viktimizaciju). Langhinrichsen-Rohling i suradnici naglašavaju važnost posebne osjetljivosti istraživača u odnosu na pitanje povjerljivosti u provođenju istraživanja u okruženju maloljetničkog kaznenog pravosuđa (Langhinrichsen-Rohling i dr., 2006).

d) Plaćanje i nagrade za sudjelovanje u istraživanjima

Ne postoji koncenzus oko pitanja treba li djeci platiti sudjelovanje u istraživanju (CP MERG, 2012). U istraživanjima se, generalno govoreći, koriste četiri vrste plaćanja – naknada, kompenzacija, zahvala i poticaj (Wendler i dr., prema Kranželić, Kovč Vukadin i Ferić, 2016). Svaki oblik ima svoje specifičnosti u etičkom smislu i zahtijeva dodatno razmatranje.

Naknada podrazumijeva situacije kada djeca i roditelji imaju određene finansijske troškove zbog sudjelovanja u istraživanju, odnosno direktnе troškove (na primjer, prijevoz do istraživačke lokacije, obrok, smještaj i slično). Ovaj oblik plaćanja je u skladu sa principom pravičnosti jer omogućava pravično postupanje prema sudionicima istraživanja (Graham i dr., 2013). Kompenzacija podrazumijeva kompenziranje vremena ili gubitka određenog dijela prihoda zbog sudjelovanja u istraživanju. Zahvala je zamišljena kao neki bonus ili mali znak pažnje koji se daje djeci nakon sudjelovanja u istraživanju, kao znak pažnje i zahvala za sudjelovanje u istraživanju. Sudionici obično (dok ne pristanu na sudjelovanje u istraživanju ili do kraja sudjelovanja) ne znaju da će po završetku sudjelovanja u istraživanju dobiti neki mali poklon (Graham i dr., 2013). Poticaj je osmišljen kao „ohrabrivanje“ sudjelovanja djece u istraživanju. On može uključivati novac ili vrijednosne bonove. Ovaj oblik naknade se može smatrati načinom uvjeravanja, dajući sudionicima na znanje da postoji određena konkretna dobit od sudjelovanja u istraživanju. Ovo je problematičan oblik nagrade za sudjelovanje u istraživanju jer se može shvatiti kao podmićivanje, prisila ili pritisak prema djetetu (ili roditeljima) u donošenju odluke o sudjelovanju u istraživanju (Graham i dr., 2013). Korištenje poticaja za sudjelovanje u istraživanju seksualne viktimizacije djece je problematično, posebno u slučajevima seksualnog iskorištavanja djece (upravo zbog korištenja ove metode u samoj seksualnoj viktimizaciji djeteta).

Osim odabira prikladnog oblika nagrađivanja, etički je važno razmisliti o vremenu informiranja sudionika o postojanju nagrada. Informiranje o postojanju nekog oblika nagrade prije davanja pristanka na sudjelovanje može kod neke djece stvoriti osjećaj prinude, ukoliko u nekom trenutku pomisliće da bi prekinuli svoje sudjelovanje u istraživanju, a zbog straha da neće dobiti nagradu to se ne usude napraviti (posebno ako je roditeljima značajna nagrada koju će dijete dobiti za sudjelovanje u istraživanju). Također, u okviru predviđanja nagrada u okviru razvoja nacrta istraživanja, potrebno je pažljivo promisliti o socio-kulturalnom kontekstu u kojem se provodi istraživanje (Morrow, 2009), posebno kada se istraživanje provodi u siromašnjem okruženju. Osim toga, značajno je promisliti i odlučiti kome se daje nagrada – samom djetetu, njegovim roditeljima, instituciji u kojoj se provodi istraživanje ili široj lokalnoj zajednici (Graham i sur., 2013). Visina ili vrijednost nagrade je, također, pitanje koje je potrebno pažljivo razmotriti.

Zaključak

Etika u istraživanjima s djecom postaje sve značajnija tema koja je potaknuta sve većim brojem istraživanja koja se provode s djecom, a u skladu s preporukama iz UN studije o nasilju prema djeci (United Nations, 2006). Stoga, ne čudi sve veći broj radova na temu etike i etičkih istraživanja s djecom.

Obaveze istraživača u istraživanjima seksualne zlostave djece nisu potpuno jasne, što, uz nedostatak jasnih standarda i uputa u nadilaženju konfliktnih pitanja zaštite djece od moguće štete sudjelovanja u istraživanjima o traumatskim iskustvima, s jedne strane, i njihovog prava da kažu svoje mišljenje, sa druge strane, kod istraživača može prouzrokovati izvjestan strah od poduzimanja takvih istraživanja. Ovo, također, može objasniti i nedostatak diskusije o načinu rješavanja ovih pitanja u istraživačkoj literaturi (Mudaly, Goddard, 2009). No, kako navode neki autori, u interesu je društva da želi preuzeti odgovornost za stjecanje znanja, s ciljem kreiranja podrške i prevencije te neprovođenje istraživanja o zlostavi djece može biti shvaćeno kao neetično ponašanje (Becker-Bleas, Freyd, 2006).

Važno je imati na umu da etika nije knjiga recepata nego iskrena refleksija na etička pitanja u provođenju istraživanja s djecom, te da nema brzog odgovora ili spremnog rješenja na kompleksna pitanja etičkih istraživanja s djecom

(Graham i dr., 2013). Također, valja naglasiti kako treba biti jasno da etika ne može biti svedena na kodificirani set principa koji će, u slučaju njihovog slijedenja, osigurati etičnost istraživanja (Gallagher, 2009).

Ovaj rad se fokusirao isključivo na etička pitanja u odnosu na djecu-sudionike istraživanja u epidemiološkim istraživanjima u okviru društvenih znanosti (evaluacijska istraživanja mogu imati drugačije etičke izazove), pa etička pitanja koja se odnose na istraživački tim (odabir i trening istraživačkog tima, dobrobit istraživača) i objavljivanje rezultata dobivenih istraživanjem nisu analizirana.

Temeljem provedene analize, može se zaključiti kako ne postoje specifične smjernice za provođenje epidemioloških istraživanja seksualne viktimizacije djece u društvenim znanostima, te kako je teško iz postojeće literature izdvojiti etička pitanja koja se specifično odnose na seksualnu viktimizaciju, iz razloga što se pojedini oblici seksualne viktimizacije obrađuju u okviru širih tema, poput nasilne viktimizacije ili seksualnosti. Sama seksualna viktimizacija je obično obuhvaćena parcijalno – sa manjim brojem varijabli i ograničavajući se na neke specifične oblike seksualne viktimizacije. Autori u zaključcima i sažecima radova nerijetko koriste neke od „krovnih“ termina u opisivanju rezultata, poput seksualnog nasilja ili seksualne zlostave djece, što ne odražava preciznu operacionalizaciju koja je korištena u istraživanju i može biti zbunjujuće za čitatelja. Seksualna viktimizacija djece je posebno istaknuta u svega nekoliko radova, i to kod pitanja nužnosti traženja informiranog pristanka roditelja za sudjelovanje djece u istraživanju i pitanja o razini nelagode zbog sudjelovanja u istraživanju.

Valja se složiti sa autorima koji, prepoznajući nedostatak jasnih smjernica, naglašavaju značaj jasnog artikuliranja etičkih pitanja s kojima su se istraživači susretali u provedenim istraživanjima kako bi se poboljšali budući istraživački nacrti (Walsh i dr., 2004). U tom smislu se, imajući na umu isprepletenost etičkih i metodoloških pitanja, može sugerirati daljnje razmatranje etičkih pitanja u traženju odgovora na sljedeća pitanja epidemioloških istraživanja seksualne viktimizacije djece u društvenim znanostima:

- 1) Što se istražuje (koji oblik seksualne viktimizacije se istražuje, odnosno kako istraživač definira seksualnu viktimizaciju djeteta, ispituju li se dodatna obilježja pojedinog oblika viktimizacije, na primjer, jednokratna/višekratna viktimizacija, odnos počinitelja prema žrtvi, broj počinitelja, reviktimizacija i slično);

- 2) Tko istražuje (odabir, sposobljenost i briga za istraživački tim);
- 3) Kada se istražuje (koja dob djeteta je primjerena za istraživanje određenih oblika seksualne viktimizacije);
- 4) Kako se istražuje (koji je istraživački pristup, istražuje li se seksualna viktimizacija samostalno ili u okviru neke šire teme, obaveza primjene tzv. *trauma-informed* pristupa);
- 5) Gdje se istražuje (omogućava li odabrana istraživačka lokacija obuhvat različitih skupina djece, posebnosti kod uključivanja specifičnih skupina djece, poput djece u kazneno-pravnom sustavu, institucionalnom smještaju i slično).

Također, valja istaknuti važnost dodatne interdisciplinarnе edukacije istraživača, kao i etičkih povjerenstava za promišljanje o prikladnim etičkim opcijama u istraživanjima seksualne viktimizacije djece, kao i važnost daljnje empirijske provjere određenih etičkih pitanja. Doprinos rada ogleda se u činjenici što (prema spoznaji autorice) nema radova koji bi se na sveobuhvatniji način bavili pitanjem etičkih izazova u istraživanjima seksualne viktimizacije djece, pa se ovaj rad može shvatiti kao poticaj u tom pravcu.

Prilog: Tablični prikaz analiziranih radova

Godina	Autor/i	Časopis/ izdavač	Država	Vrsta rada	Populacija i cilj istraživanja	Etička pitanja	Zaključak/ preporuke
2003	Helweg-Larsen, Boving -Larsen	Adolescent Health	Danska	Pregled među- rodnih i danskih normi u odnosu na provođenje istaživanja dje- ce o seksualnim iskustvima s odraslim osu- bošćima	Informativni pri- stanak, anonim- nost, stetni učinci sudjelovanja, privatnost, oba- veza prijavljivanja otkrivenih slu- čajeva	Nema etičkih ili pravnih pre- preka za provođenje anonim- nog istraživanja sa učenicima 9. razreda u Danskoj o seksual- noj zlostavi djece bez roditel- skog pristanka, pod uvjetom omoćučavanja savjetovanja.	
2003	Helweg-Larsen, Sundaram, Curtis, Boving -Larsen	Circumpolar Health	Danska	Rezultati pilot studije	Školska djeca u dobi 15-16 godina; cilj: analiza etičkih, pravnih i prakti- čnih pitanja u provođenju istra- živanja o seksu- alnim iskustvima mladih prije 15. godine, rezultati pilot studije	Prikladnost pro- vođenja istraživa- nja bez pribavlja- nja informiranog pristanka rodi- telja	Anonimna istraživanja o sek- sualnoj zlostavi djece mogu biti provođena među mlađima bez aktivnog roditeljskog pri- stanka, uz davanje dostatnih informacija o cilju istraživanja i potencijalnim rizicima i nele- godi koju sudionici istraživa- nja mogu osjetiti.
2004	Walsh, Jamie- son, MacMillan, Trocme	Journal of Child Sexual Abuse	Međunarodno	Sistematski pre- gled		Učinak istraži- vanja na djece, informirani pri- stanak, obvezna prijavljivanja viktimizacije i praćenje djece koja su izvjestila oviktimizaciji	Premda je određena pažnja posvećena etičkim i zakon- skim pitanjima vezanim za istraživanje seksualne viki- tmizacije djece, ovo područje istraživanja zahtijeva dodatnu eksploraciju i pojasnjenja.

Irma Kovč Vukadin Etička pitanja u istraživanjima seksualne viktimizacije djece

Autor/i	Časopis/ izdavač	Država	Vrsta rada	Populacija i cilj istraživanja	Etička pitanja	Zaključak/ preporuke
Godina	Carroll-Lind, Chapman, Gregory, Maxwell	Child Abuse and Neglect	Novi Zeland	Djeca u dobi od 9 do 13 godina; cilj utvrditi prevaleniju različitih oblika nasilja (fizičko, emociонаlno i seksualno) svjetodene nasilju, međusobno nasilje, traumatski događaji), utjecaj nasilja na djece te faktore koji povećavaju ili smanjuju utjecaj nasilja na djece	Treba razviti strukture kako bi se omogućilo djeci da govore o sebi i teme koje odrasli nastoje skriti jer će takvi podaci doprinijeti politikama koje će dovesti do stvaranja sigurnijeg okruženja za djece.	Stopa sudjelovanja u istraživanju se značajno smanjuje kada se koristi aktivni pristup roditelja. Sudionici koji su doživjeli seksualnu zlostavu su znatno češće od ostalih bili uznenimeni prilikom ispunjavanja upitnika. Seksualna zlostava se, uz suicidalno ponašanje te povijest fizičke viktimizacije pokazala prediktivnom u objašnjenju uznenimirenosti pri sudjelovanju u istraživanju (6,6% objašnjene varijance). Potrebna su daljnja istraživanja u traženju odgovora što utječe na uznenimirenost djece u ovakvim istraživanjima.

Autor/i	Časopis/ izdavač	Država	Vrsta rada	Populacija i cilj istraživanja	Etička pitanja	Zaključak/ preporuke
2009	Mudaly, Goddard	International Journal of Chil- dren's Rights	Australija	Prikaz etič- kih aspe- kata pro- vedenog istraživanja	Informirani pristanak, dobrobit dijeteta	Premda se u istraživanjima dice koja imaju iskustvo zlo- stavljanja pojavljuju ozbljeni etički izazovi, moguće je kre- ratiti istraživačke strategije koje će osnažiti i promovirati dje- tovo informirano sudjelovanje i minimizirati rizike.
2010	Priebe, Bäckström, Ainsaар	Child Abuse and Neglect	Švedska i Estonija	Istraživanje	„Maturanti“ – mladi i dobi od 17-18 godina u Esto- niji (N=1.334) i Švedskoj (N=3.401); cilj: utvrditi nelagodu u odnosu na studjelovanje i istraživanju o seksualnosti i seksual- nom zlostavljanju.	Šteta (nelagoda u sudje- lovanju u istraživanju o seksualnosti i seksualnoj zlostavi)
2011	Zajac, Ruggiero, Smith, Saunders, Kilpatrick	Journal of Trau- matic Stress	SAD	Istraživanje	Nacionalni uzorak (N=3614) mladih u dobi od 12 do 17 godina; cilj: utvr- diti nelagodu u odgovara- nju na pitanja u istraživa- nju traumatskog stresa	U ukupnom uzorku djevojke iskazuju nešto veću razinu nelagode od mladića. Studio- nici koji su doživjeli bilo koji oblik traumatskog ili stresnog životnog događaja (seksu- alna zlostava, fizička zlostava, fizički napad, svjedočenje nasilju u susjedstvu, svjedo- čenje obiteljskom nasilju) su češće od ostalih studionika doživjeli nelagodu u sudjelo- vanju u istraživanju.

Irma Kovč Vukadin Etička pitanja u istraživanjima seksualne viktimizacije djece

Autor/i	Časopis/ izdavač	Država	Vrsta rada	Populacija i cilj istraživanja	Etička pitanja	Zaključak/ preporuke
Kuyper, de Wit, Adam, Woer- man	Archives of Sexual Behavior	Nizo- zemška	Istra- živa- nja	Seksualno aktivni mladi u dobi od 15 do 25 godina (N=89); cilj: ispitati uticaj sudjelovanja u istraživanju o seksualnosti	Šteta i korist od sudjelova- nja u istraživanju	Ukupno gledano, sudionici istraži- vanja nisu doživjeli znatniji stres sudjelovanjem u istraživanju te su iskazali pozitivne osjećaje zbog sudjelovanja u istraživanju. Sudi- onici koji su doživjeli seksualnu viktimizaciju iskazuju o većoj razini relagode i potrebe za pomoći, no iskazuju i veće zadovoljstvo zbog sudjelovanja u istraživanju od onih sudionika koji nisu doživjeli seksu- alnu viktimizaciju
Roth, Voicu, David-Kacso, Antal, Mun- tean, Bumbu- lă, Bădiu	Revista de cerce- tare si intervenție socială	Rumun- jska	Istra- živa- nje	Mladi u dobi od 11,13 i 16 godina (3 fokus gru- pe); cilj: mišljenje djece o vlastitom sudjelovanju u istraživanju o nasilju.	Informirani pristanak roditelja i djeteta, zaštita od štete	U cilju razumijevanja različitih aspекata viktimizacije djeteta, ne smjerimo izbjegavati uključivanje djece u istraživanja.
Finkelhor, Van- derminden, Turner, Hamby, Shattuck	Child Abuse and Neglect	SAD	Istra- živa- nje	Nacionalni uzorak (N=2314) mladih u dobi od 10 do 17 godina; cilj: utvrditi uznenirenost sudionika u sudjelovanju u epidemiološkom istraži- vanju u koju su uključena osjetljiva pitanja o izlože- nostnasilju, seksualnim napadima i obiteljskom nasilju.	Uznenirenost sudionika u epidemiološkim istraži- vanjima o nasilju, seksu- alnim napadima i obitelj- skom nasilju	Istraživanja viktimizacijskih isku- stava djece, čak i onih najoštejivij- ih, ne predstavlja rizicnu aktivnost koja bi prouzročila ozbiljne reak- cije negađe, posebno kada su istraživačkim načinom osmisljene pažljive procedure povjerljivosti i kada istraživanje provode iskusni istraživači.

Autor/i	Časopis/ izdavač	Država	Vrsta rada	Populacija i cilj istraživanja	Etička pitanja	Zaključak/ preporuke
Godina						
Devries, Child, Elbo- urne, Naker, Heise	Trials	Uganda	Prikaz etičkih aspe- kata provedenog istraživanja	40 djece u dobi od 12 do 14 godina; cilj: analiza iskustva djece u sudjelo- vanju u istraživanju i refe- riranju na lokalne službe za zaštitu djece	Informirani pristupak, odabir istraživačkog tima, intervencije prema djeци koja su dozijela nasilje, iskustva djece	Etički aspekti provođenja epidemioloških istraživanja nasilja prema djeци u okru- ženjima siromašnih resursa su vrlo kompleksna. Prije provođenja istraživanja je važno kreirati jasne pro- tokole o tome kako će se postupati u situacijama otkrivanja slučajeva aktual- nog nasilja. Obavezno pri- javljivanje slučajeva nasilja treba razmatrati pojedi- nacno za svaki slučaj;
Guerra, Pereda	Journal of Child Sexual Abuse	Chile	Istraživanje	114 adolescenata u dobi od 12 do 17 godina; cilj: ispitati strategije nošenja i neke psihološke poslje- dice povezane sa stresnim iskustvima u skupini seksualno zlostavljane i nezlostavljane djece.	Emocionalni učinak sudje- lovanja u istraživanju na adolescente	Kada se prate etičke smjer- nice, moguće je ispitivati adolescentne žrtve sekso- alne viktimizacije o aspek- tima njihove viktimizacije bez uzrokovanja značajne nelagode.

Irma Kovč Vukadin Etička pitanja u istraživanjima seksualne viktimizacije djece

Autor/i	Časopis/ izdavač	Država	Vrsta rada	Populacija i cilj istraživanja	Etička pitanja	Zaključak/ preporuke
Fagerlund, Ellonen	Journal of Child Sexual Abuse	Finska	Istraživanje	Mladi u dobi od 11 i 12, te 15 i 16 godina (N=11364); cilj utvrditi incidenciju viktimizacije djece	Iskustvo odgovaranja na pitanja o viktimizaciji	I negativni osjećaji osjećaj olakšanja su bili zastupljeniji kod seksualno viktimirane djece (zlostava od strane odrasle osobe, zlostava od strane vršnjaka i online sekualna viktimizacija) u odnosu na neviktimiranu dječju. Viktimirane djevojke i mladi ispitanici (6. razred, za razliku od 9. razreda) su češće iskazivali o negativnim osjećjima, ali isto i o osjećaju olakšanja od ne-viktimiranih djevojaka i mladih ispitanika.
2018	Dayal, Kalokhe, Choudhry, Pillai, Beier, Patel	BMC Public Health	Indija	Sistematski pregled	Informirani pristanak, poverljivost, uzorkova- nje, minimiziranje štete, kompenzacija za sudje- lovanje, trening	Časopisi koji prihvacaju radove na ovu temu trebaju ustanoviti mini- malne standarde za izvještavanje o etičkim aspektima istraživanja. Svi radovi koji uključuju podatke o seksualnom nasilju prema djeци tre- baju izvijestiti o etičkoj proceduri. Istraživački tim treba proći eduka- ciju na temu temeljne istraživačke etike, sigurnosti i pravnih pitanja povezanih s istraživanjem seksual- nog nasilja prema dječićima

Literatura

- Abebe, T. (2009) Multiple Methods, Complex Dilemmas: Negotiating Socio-ethical Spaces in Participatory Research with Disadvantaged Children. *Children's Geographies*, 7, str. 451-465.
- Alderson, P. (1995) *Listening to Children: Children, Ethics and Social Research*. London: Barnardos.
- Allen, B. (2009) Are Researchers Ethically Obligated to Report Suspected Child Maltreatment? A Critical Analysis of Opposing Perspectives. *Ethics and Behavior*, 1, str. 15-24.
- Amaya-Jackson, L., Socolar, R. R. S., Hunter, W., Runyan D. K., Colindres, R. (2000) Directly Questioning Children and Adolescents about Maltreatment: A Review of Survey Measures Used. *Journal of Interpersonal Violence*, 7, str. 725-759.
- Becker-Blease, K. A., Freyd, J. J. (2006) Research Participants Telling the Truth about Their Lives: The Ethics of Asking and Not Asking about Abuse. *American Psychologist*, 3, str. 218-226.
- Berliner, L., Conte, J. R. (1990) The Process of Victimisation: The Victim's Perspective. *Child Abuse and Neglect*, 1, str. 29-40.
- Bruzzone, J. M., Fisher, C. B. (2003) Assessing and Enhancing the Research Consent Capacity of Children and Youth. *Applied Developmental Science*, 1, str. 13-26.
- Carroll-Lind, J., Chapman, J. W., Gregory, J., Maxwell, G. (2006) The Key to the Gatekeepers: Passive Consent and Other Ethical Issues Surrounding the Rights of Children to Speak on Issues that Concern Them. *Child Abuse and Neglect*, 9, str. 979-989.
- CP MERG (2012) *Ethical Principles, Dilemmas and Risks in Collecting Data on Violence against Children: A Review of Available Literature*. New York: UNICEF: Statistics and Monitoring Section/Division of Policy and Strategy.
- Dayal, R., Kalokhe, A. S., Choudhry, V., Pillai, D., Beier, K., Patel, V. (2018) Ethical and Definitional Considerations in Research on Child Sexual Violence in India. *BMC Public Health*, 18, str. 1-13. doi: 10.1186/s12889-018-6036-y
- Devries, K. M., Child, J. C., Elbourne, D., Naker, D., Heise, L. (2015) "I Never Expected that It Would Happen, Coming to Ask me Such Questions": Ethical Aspects of Asking Children about Violence in Resource Poor Settings. *Trials*, 1, str. 1-12. doi: 10.1186/s13063-015-1004-7
- Dubowitz, H. (2017) Child Sexual Abuse and Exploitation – A Global Glimpse. *Child Abuse and Neglect*, 66, str. 2-8. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.chab.2017.02.011>

- Fagerlund, M., Ellonen, N. (2016) Children's Experiences of Completing a Computer-based Violence Survey: Finnish Child Victim Survey Revisited. *Journal of Child Sexual Abuse*, 5, str. 556-576. doi: 10.1080/10080/10538712.2016.1186769
- Finkelhor, D., Vanderminden, J., Turner, H., Hamby, S., Shattuck, A. (2014) Upset among Youth in Response to Questions about Exposure to Violence, Sexual Assaut and Family Maltreatment. *Child Abuse and Neglect*, 2, str. 217-223. doi: 10.1016/j.chab.2013.07.021
- Gallagher, M. (2009) Ethics. U: E. K. Tisdall, J. Davis, M. Gallagher (ur.) *Researching with Children and Young People: Research Design, Method and Analysis*. London: Sage Publications, str. 11-28.
- Gibson, K., Morgan, M. (2013) Narrative Research on Child Sexual Abuse: Addressing Perennial Problems in Quantitative Research. *Qualitative Research in Psychology*, 3, str. 298-317. doi: 10.1080/14780887.2011.606597
- Greijer, S., Doek, J. (2016) *Terminology guidelines for the protection of children from sexual exploitation and sexual abuse*. Luxembourg: ECPAT International.
- Guerra, C., Pereda, N. (2015) Research with Adolescent Victims of Child Sexual Abuse: Evaluation of Emotional Impact on Participants. *Journal of Sexual Abuse*, 8, str. 943-958. doi: 10.1080/10538712.2015.1092006
- Hamby, S. L., Finkelhor, D. (2000) The Victimization of Children: Recommendation for Assessment and Instrument Development. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 7, str. 829-840.
- Helweg-Larsen, K., Bøving -Larsen, H. (2003) Ethical Issues in Youth Surveys: Potentials for Conducting a National Questionnaire Study on Adolescent School Children's Sexual Experiences with Adults. *Adolescent Health*, 11, str. 1878-1882.
- Helweg-Larsen, K., Sundaram, V., Curtis, T., Bøving-Larsen, H. (2003) The Danish Youth Survey 2002: Asking Young People about Sensitive Issues. *International Journal of Circumpolar Health*, 63 sup2, str. 147-152. doi: 10.3402/ijch.v63i0.17880
- Jones, O. (2001) Before The Dark of Reason: Some Ethical and Epistemological Considerations of the Otherness of Children. *Ethics, Place and Environment*, 4, str. 173-178.
- Jorm, A. F., Kelly, C. M., Morgan, A. J. (2007) Participant Distress in Psychiatric Research: A Systematic Review. *Psychological Medicine*, 7, str. 917-926.
- Kelly, L., Karsna, K. (2017) *Measuring the Scale and Changing Nature of Child Sexual Abuse and Sexual Exploitation - Scoping Report*. London: Metropolitan University, Centre for expertise on child sexual abuse.

-
- Kendrick, A., Steckley, L., Lerpiniere, J. (2008) Ethical Issues, Research and Vulnerability: Gaining the Views of Children and Young People in Residential Care. *Children's Geographies*, 1, str. 79-93.
- King, N., Churchill, L. (2000) Ethical Principles Guiding Research in Child and Adolescent Subjects. *Journal of Interpersonal Violence*, 7, str. 710-724.
- Kotch, J. (2000) Ethical Issues in Longitudinal Child Maltreatment Research. *Journal of Interpersonal Violence*, 7, str. 696-709.
- Kranželić, V., Kovčo Vukadin, I., Ferić, M. (2016) Etička pitanja u istraživanjima s obiteljima: Primjer smjernica. *Kriminologija i socijalna integracija*, 1, str. 179-210.
- Kuyper, L., de Wit, J. Adam, P. Woertman, L. (2012) Doing More Good than Harm? The Effects of Participation in Sex Research on Young People in the Netherlands. *Archives of Sexual Behavior*, 2, str. 497-506. doi: 10.1007/s10508-011-9780-y
- Langhinrichsen-Rohling, J., Arata, C., O'Brien, N., Bowers, D., Klibert, J. (2006) Sensitive Research with Adolescents: Just How Upsetting are Self-report Surveys Anyway? *Violence and Victims*, 4, str. 425-444.
- Latzman, N. E., Casanueva, C., Dolan, M. (2017) *Understanding the Scope of Child Sexual Abuse: Challenges and Opportunities*. TRI Press Publication No. OP-0044-1711. North Carolina: TRI Press.
- Martin, J., Anderson, J., Romans, S., Mullen, P., O'Shea, M. (1993) Asking about Child Sexual Abuse: Methodological Implications of a Two Stage Survey. *Child Abuse and Neglect*, 3, str. 383-392.
- Mian, M., Collin-Vezina, D. (2017) Adopting a Public Health Approach to Addressing Child Sexual Abuse and Exploitation. *Child Abuse and Neglect*, 66, str. 152-154. doi: 10.1016/j.chabu.2017.02.035
- Morrow, V. (2009) *The Ethics of Social Research with Children and Families in Young Lives: Practical Experiences*. Oxford: Young Lives Research Project.
- Mudaly, N., Goddard, C. (2009) The Ethics of Involving Children Who Have Been Abused in Child Abuse Research. *International Journal of Children's Rights*, 2, 261-281. doi: 10.1163/157181808X389920
- Munford, R., Sanders, J. (2004) Recruiting Diverse Groups of Young People to Research. *Qualitative Social Work*, 3, str. 469-482.
- Priebe, G., Bäckström, M., Ainsaar, M. (2010) Vulnerable Adolescent Participants' Experience in Surveys on Sexuality and Sexual Abuse: Ethical Aspects. *Child Abuse and Neglect*, 6, str. 438-447. doi: 10.1016/j.chabu.2009.10.005

- Radford, L., Corral, S., Bradley, C., Fisher, H. L. (2013) The Prevalence and Impact of Child Maltreatment and Other Types of Victimization in the UK: Findings from a Population Survey of Caregivers, Children and Young People and Young Adults. *Child Abuse & Neglect*, 37, str. 801-813.
- Range, L. M., Embry T., MacLeod, T. (2001) Active and Passive Consent: A Comparison of Actual Research with Children. *Ethical Human Science and Services*, 3, str. 23-31.
- Roth, M., Voicu, C., David-Kacso, A., Antal, I., Muntean, A., Bumbulut, S., Baciu, C. (2013) Asking for Parental Consent in Research on Exposure of Children to Violence. *Revista de cercetare si interventie sociala*, 42, str. 85-100.
- Runyan, D. K. (2000) Introduction: The Ethical, Legal and Methodological Implications of Directly Asking Children about Abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 7, str. 675-681.
- Saunders, B., Goddard, C. (2001) The Textual Abuse of Children in the English-speaking World: The Contribution of Language to the Denial of Children's Rights. *Childhood*, 8, str. 443-462.
- Save the children (2004) *So You Want to Involve Children in Research? A Toolkit Supporting Children's Meaningful and Ethical Participation in Research Relating to Violence against Children*. Stockholm: Save the Children.
- United Nations (2006) *Study on Violence against Children*. New York: United Nations.
- Zajac, K., Ruggiero, K. J., Smith, D. W., Saunders, B. E., Kilpatrick, D. G. (2011) Adolescent Distress in Traumatic Stress Research: Data from the National Survey of Adolescents – Replication. *Journal of Traumatic Stress*, 2, str. 226-229. doi: 10.1002/jts.20621
- Young, L., Barrett, H. (2001) Ethics and Participation: Reflections on Research with Street Children. *Ethics, Place & Environment*, 4, str. 130-134.
- Walsh, C., Jamieson, E., MacMillan, H.. Trocmé, N. (2004) Measuring Child Sexual Abuse in Children and Youth. *Journal of Child Sexual Abuse*, 1, str. 39-68. doi: 10.1300/J070v13n01_03
- WHO (2001) *Putting Women First: Ethical and Safety Recommendations for Research on Domestic Violence against Women*. Geneva: World Health Organisation.
- WHO (2003) *Ethical and Safety Recommendations for Interviewing Trafficked Women*. Geneva: World Health Organisation.
- WHO (2007) *Ethical and Safety Recommendations for Researching, Documenting and Monitoring Sexual Violence in Emergencies*. Geneva: World Health Organisation.

Internet izvori

Direktiva 2012/29/EU (2012) Direktiva o uspostavi minimalnih standarda za prava, potporu i zaštitu žrtava kaznenih djela te o zamjeni Okvirne odluke Vijeća 2001/220/PUP. Službeni list Europske unije, 19, Sv. 15. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029>, stranici pristupljeno 10.5.2018.

Graham, A., Powell, M., Taylor, N., Anderson, D., Fitzgerald, R. (2013) *Ethical Research Involving Children*. Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti. Dostupno na: <https://childethics.com/wp-content/uploads/2013/10/ERIC-compendium-approved-digital-web.pdf>, stranici pristupljeno 21.5.2018.

International Society for the Prevention of Child Abuse and Neglect - ISPCAN. Dostupno na: <https://www.ispcan.org/>, stranici pristupljeno 22.5.2018.

ISPCAN (2016) *Ethical Considerations for the Collection, Analysis and Publication of Child Maltreatment Data*. Dostupno na: https://www.ispcan.org/wp-content/uploads/2017/03/ethics_report.pdf, stranici pristupljeno 22.5.2018.

Nikolaïdis, G. (2013) *Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect (BECAN) Final Summary Report*. Dostupno na: http://www.becan.eu/sites/default/files/becan_images/D%204.2%20Balkan%20Report.pdf, stranici pristupljeno 13.4.2018.

Save the children. Dostupno na: <https://www.savethechildren.net/>, stranici pristupljeno 22.5.2018.

Sedlak, A.J., Mettenburg, J., Basena, M., Petta, I., McPherson, K., Greene, A., Li, S. (2010) *Fourth National Incidence Study of Child Abuse and Neglect (NIS-4): Report to Congress*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families. Dostupno na: https://www.acf.hhs.gov/sites/default/files/opre/nis4_report_congress_full_pdf_jan2010.pdf, stranici pristupljeno 12.5.2018.

United Nations, General Assembly (1985) *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*. Dostupno na: <https://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>, stranici pristupljeno 17.5.2018.

UNICEF. Dostupno na: <https://www.unicef.org/>, stranici pristupljeno 22.5.2018.

Pinheiro, P. S. (2006) *World Report on Violence against Children*. Geneva: UN Secretary-General's Study on Violence against Children. Dostupno na: <https://www.unicef.org/violencestudy/reports.html>, stranici pristupljeno 1.6.2018.

IRMA KOVČO VUKADIN*

Ethical Questions in Children Sexual Victimization Research

Ethics in the research with children has become a very important topic due to an increasing number of research involving children resulting in an increasing number of academic papers on this topic. Conducting social research in the field of child sexual victimization presents double vulnerability: firstly, it involves research with a vulnerable population, and secondly, the topic itself is sensitive. This raises numerous ethical questions and can result in researcher's unwillingness to explore this particular field. The aim of this paper is to answer the question of specific ethical challenges in researching sexual victimization of children. The specific questions addressed in the paper include the following: 1) Are there any specific ethical guidelines for researching child sexual victimization, and 2) What ethical questions are specifically addressed in child sexual victimization research? The answers provided on the basis of the analysis presented in the paper are: 1) There are no specific ethical guidelines for conducting epidemiology research of child sexual victimization, and 2) It is difficult to single out ethical questions specific for this research area from available literature (only few authors are addressing specific ethical issues in this type of victimization research). Therefore, it is concluded that more attention should be focused on ethical issues in epidemiologic research of child sexual victimization.

Key words: children, sexual victimization, research, ethics

* Dr Irma Kovčo Vukadin is a Full professor at the Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, University of Zagreb. E-mail: irma.kovco.vukadin@erf.hr.

Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimošku teoriju i praksu

TEMIDA

2019, vol. 22, br. 1, str. 39-58

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM1901039P>

Originalni naučni rad

Primljeno: 14.10.2018.

Odobreno za štampu: 25.3.2019.

Domestic Violence against Immigrant Women in Transit – The Case of Serbia

NATALIJA PERIŠIĆ*

The focus of the paper is on domestic violence against immigrant women during the transit and stay in Serbia, on their way from MENA countries¹ to the European Union. The objective is to present and analyze the phenomenon. It is contextualized within a theoretical framework of intersections between domestic violence, migration and the crisis and consideration of migration from MENA countries flowing through Serbia, as a part of the Western Balkan's Route, with an emphasis on immigrant women. This is followed by the scrutinisation of domestic violence against immigrant women in Serbia – its occurrence and reporting, along with the author's reflections thereof. Main conclusions point to the importance of preventive and empowering strategies directed towards immigrant women. Challenges to that are numerous: some stem from under-performance of services aimed at prevention and empowerment of women who are victims of domestic violence in Serbia in general, and some are related to the factors specific for the situation of immigrant women.

Key words: domestic violence, immigrant women, migration, transit, Serbia.

* Dr Natalija Perišić is an Associate professor in the Department of Social Policy and Social Work at the Faculty of Political Science, University of Belgrade.
E-mail: natalija.perisic@fpn.bg.ac.rs.

¹ MENA countries are an abbreviation of the Middle East and North Africa region.

Introduction

As “a dislocation of population and human life” (Agamben, 2009: 71), migration from MENA countries has been emerging as a tremendous challenge for a decade now. One of the massive movements of population from that region has been aiming at the escape to Europe. In certain European countries and in certain periods after 2008, the issue of immigration from MENA countries has had a harsh reception, followed by heightened concerns and predominant engagement of national security. Migrants have come under surveillance and their arrivals into European countries have started to undergo strict state controls. Debates have been evolving about their confinement into closed areas, with “governments over-promise and under-inform” (Spencer, 2011: 2). Paradoxically, evidence suggests that migrants (especially undocumented ones) are more frequently victims of crimes, than violators (Spencer, 2011). The securitization approaches have resulted in neglect of many aspects of migrants’ life. One of them is gender-based violence, understood as “encompassing physical, sexual and psychological violence, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty” (European Union Agency for Fundamental Rights, 2016: 1). It is demonstrated that gender-based violence is perpetuated by “relatives, community members and government officials” (Parish, 2017: 1). Even though underreported, it is claimed that gender-based violence frequently occurs in conflict zones, during transit and in host EU Member States, with women and girls disproportionately more targeted by violence than men and boys. Even in the cases of male victims, the violators are, as a rule, men (European Union Agency for Fundamental Rights, 2016: 1).

The focus of the paper is one of the forms of gender-based violence: the domestic violence against women during their transit migration. The latter is taken to mean the situation of transit and short-term stay of immigrant women in Serbia. Conclusions and findings from available literature on relations between domestic violence, migration and the crisis are discussed within basic theoretical assumptions in the first section of the paper. Even though the intersections between the domestic violence, migration and the crisis are fundamental for a design of better tailored policies, programmes and measures, they are still insufficiently researched. It could be reasonably supposed that the importance of the research in the area will be intensified

due to the migration trends. The overview of migration trends from MENA countries in the second section of the paper takes into account only migrants who have been fleeing through Serbia. Their number is estimated to account for approximately 800000 only from early 2015 until March 2016 (Šelo-Šabić, 2017: 51).¹ The focus is on the share of women in total number of migrants.

The third section presents and analyzes available data on domestic violence against immigrant women during their transit and stay in Serbia, as a challenge to subtle notions in the society that nothing can be done about domestic violence in the current migration turmoil. The paper tends to demonstrate how cultural relativism can work against the support to immigrant women who are victims of domestic violence. The concluding part of the third section explores the reasons working against a proper approach to the domestic violence against immigrant women in Serbia.

The methodological approach is based on literature review and qualitative analysis of publicly available statistical data issued by the national and international offices, electronic records of violence kept by the national office in charge and reports issued by non-governmental organizations.² Data from these sources are presented in the second section of the paper and the first part of its third section.

Literature review seemed not to present a sufficient base for the scrutinization of the topic. Domestic violence against immigrant women in transit is "under the radar" in Serbia, as elsewhere. The statistics is rather scarce, and so is the literature on the topic in the national context. In order to obtain a perspective of those working with migrant women, twenty interviews in total were conducted during the period from September 2017 to April 2018 with professionals from organizations supporting migrants, both from the civil and public sectors (ten from each of the sectors). Findings from interviews are presented in the first part of the third section of the paper, while the author's reflections on the data obtained during interviews are presented in its second part, in the form of topics for further consideration.

¹ This was the period of the most intensive transit of migrants through Serbia.

² The author would like to thank especially to Mrs. Marina Cakić from the Commissariat for Refugees and Migration and Mr. Bojan Stojanovic from the Belgrade Centre for Human Rights for enabling her an insight into data on the topic held by their respective institutions.

Domestic violence and immigrant women – (In search of) theory and evidence

Domestic violence against women is a long-standing topic of feminist studies. Feminist scholars have demonstrated that domestic violence against women stems from patriarchy (macro-level) which endows dominance, control and power to men (micro-level) over women. Within patriarchal constraints women try to negotiate their positions and roles; however, one should keep in mind that gender relations are not the relations of equality (Ignjatović, 2011: 58). The thesis of universal nature of domestic violence against women has been gradually reconsidered within the feminist approaches to take into account women's age, sexuality, race, culture, social class and other intersections.

One of the factors influencing the occurrence and severity of domestic violence is found to be in connection with the migration status of women.³ Despite many claims of the so-called feminization of migration, domestic violence against immigrant women started to be researched only from the beginning of the 1990s, resulting in two strands of arguments. According to the literature review by Creswick, there are authors claiming that "the severity and the rates of incidents of domestic violence may be higher towards migrant women" (Creswick, 2017: 18), and even that "intimate partner violence against immigrant women is at epidemic proportions" (Raj, Silverman, 2002: 367). Contrary to that, there are authors in favour of a neutral position, claiming that "the rates and incidence of domestic violence are not higher amongst migrants compared to non-migrants, but that their social position as migrants may exacerbate the conditions of abuse" (Creswick, 2017: 19). Regardless of the differences, both stands seem to strongly point to important intersections between domestic violence and immigrant women. Naturally, this is not so straightforward since heterogeneity of immigrant women cannot be overstated.

Raj and Silverman have found that cultures, contexts and legal status of immigrant women have the most prominent impact on their vulnerability for domestic violence. These three factors influence the seeking and receiving support. On top of this, cultures and contexts are the factors demonstrated

³ For example, the existence of multiple oppressions was found to exist in research on women in the Black community and later in the South Asian community in the West (Creswick, 2017: 15).

to be able to be reversed, to contribute to resilience building in immigrant women (Raj, Silverman, 2002: 367). Firstly, some cultures of origin, i.e. cultural ideologies, can increase the likelihood or at least justify violence against women. Some findings indicate that in some cultures “both men and women feel that if women do not stay within their prescribed roles, it is culturally acceptable for men to ‘discipline’ them using physical abuse” (Raj, Silverman, 2002: 369). The resulting gender role ideology is rigid. It places family responsibility on females, contrary to economic responsibility on males. The economic dependence can in turn limit the options for immigrant women to escape from the domestic violence. Secondly, immigrant context refers to isolation of immigrant women from their own networks, families and friends. This isolation does not take only the geographical form, but it can mean the separation of a woman from her family and her predominant or even sole imposed occupation with her husband’s family. Paradoxically, even when the primary family is close, “orthodox views about marriage and gender roles tend to take over [...] thus, a woman may be isolated even when surrounded by family, relatives or extended family members” (Menjivar, Salcido, 2002: 904). On top of this, a woman can be stigmatized by the family and community, which can be a form of surveillance of her behaviors (Creswick, 2017: 16). Namely, “women who leave their husbands [for domestic violence reasons] are commonly subjected to severe stigma and isolation, endure significant economic hardship, and have very low chances of a remarriage” (Erez, Hartley, 2003: 157).

In connection with the mentioned reasons, a special form of domestic violence should be taken into consideration: honour based violence. It stems from an honour code, i.e. “rules” that are to be followed and subsequent punishing of those who infringe them. It can exist where others are in position to establish and enforce women’s conduct at their discretion and it is motivated by a desire to preserve someone’s honour (Gill, 2006: 1; National Health Service, 2019: 1).

Finally, gender-neutral immigration laws are found to affect women and men dissimilarly (Menjivar, Salcido, 2002: 908). Immigrant status of a woman is of great significance – when their status is irregular, women are more exposed to the experience of domestic violence. Their irregular status is compounded by their invisibility and the lack of legal rights. Even when they have a legal status in a country, as research reports “immigrant women often do not know that battering is a criminal offense in their new country, nor are

they aware of any social, legal, health, or other services available for women in their predicament" (Erez, Hartley, 2003: 158).

Since the presented theoretical framework takes into account two intersections (domestic violence and immigrant women), there are limitations regarding an extent to which the conclusions can be extrapolated to the topic of this paper. The missing link, which will be not taken into account here, is the issue of war trauma and war experience and the position of civil women in them. During war, violence in general, and not only against women, gets more common (Corson, 1995: 35). However, the crucial additional intersection, to be taken into account is the issue of the crisis. Here, there are two related developments. First, millions of people and many communities in MENA countries have been affected and forced to migrate, which can be depicted as a disaster.⁴ Secondly, experiences of migration shaped their individual and family lives in such way that it can be scrutinized within the framework of crisis.⁵ For many of them, the crisis has been associated with journeys that migrants have been setting off, their transit and stay in retention facilities, centres for accommodation and camps. Transit migration is characterized by extreme dynamism since it requires a lot of adaptations and coping with new realities due to changed and changing identities.

For many of those migrants keen to reach Europe, and especially its Western parts, journeys have been extremely long, exhausting, dangerous and frequently life-threatening, connected with numerous losses – material, physical and psychological, and constant uncertainties. The life in retention facilities, which are sometimes thought about in terms of spaces out of the boundaries of a regular and normal rule (Agamben, 2009: 67), meant temporary reliefs, only for the journeys to be continued. Thus, migrants' dynamic and fluid situations could be best described as a flow through various stages. Firstly, on

⁴ A disaster is defined by the United Nations as "serious disruption of the functioning of a community or a society at any scale due to hazardous events interacting with conditions of exposure, vulnerability and capacity, leading to one or more of the following: human, material, economic and environmental losses and impacts" (UNISDR, 2018: 1).

⁵ A crisis is defined by Roberts as "an acute disruption of psychological homeostasis in which one's usual coping mechanisms fail and there exists evidence of distress and functional impairment. The subjective reaction to a stressful life experience compromises the individual's stability and ability to cope and function. The main cause of a crisis is an intensely stressful, traumatic, or hazardous event, but two other conditions are also necessary: 1. An individual's perception of the event as the cause of considerable upset and/or disruption 2. An individual's inability to resolve the disruption by previously used coping mechanisms" (Roberts, 2005: 778).

their journeys, or at least during some of its parts, migrants have been transitioning into asylum seekers and refugees, depending on the changes in state policies and practices. Their status oscillates between regular and irregular, with complex consequences on their functioning and movements. Secondly, migrants (both females and males) are wreaked with enormous amount of stress during long periods. Academics and practitioners have documented experiences and feelings of persons in crisis situations, some of them in the acute phase being: discomfort, helplessness, confusion, depression, anger, impulsiveness, low self-confidence, fatigue, agitation, violence, isolation, aggravated sleep, etc.⁶ (Teater, 2017: 224).

Theory suggests ambiguous impact of crises on families. On the one hand, in the periods of crisis one can note "strengthening of certain mechanisms of increased solidarity and cohesion between family members, which contribute to the facilitation in confrontation with troubles" (Milić, 1995: 160). Milić points out that instead of the family disintegration and conflicts between the members during crises, families frequently build opposite mechanisms – "old conflicts, naming and blaming become 'frozen' and behaviours are changed so to reorganize and adapt to new conditions, in order for the family to survive and sustain its integrity" (Milić, 1995: 160). However, the mentioned coping mechanisms cannot last forever. Paradoxically, improved and stable situations can result in family disintegration: "it is not uncommon for the family to see on the scene old problems and old hostilities revived" (Milić, 1995: 160). Evidence from the field also suggests that sudden changes in people's life, accompanied by high level of instability, contribute to destabilization and disorganization of family relations and occurrence of domestic violence (Nikolić-Ristanović, 2008: 110). The position of women in families seems to be highly adversely affected.

Migration turmoil – a perspective from Serbia

From 2008 onwards, Serbia has become a transit country for migration from Africa and Asia. The migration is of a mixed character: migrants flee from MENA countries due to reasons of arm conflicts, discrimination, fear of pros-

⁶ The character of crisis is documented to be non-linear. There are several "stages" of crisis, depending on their characteristics.

ecution, but also poverty, lack of water and food, and the desire to live a more decent life (Marić, Petijević, Stojanović, 2013: 8).

The risks for migrants in transit are documented to be numerous, and extremely high are those for the irregular ones. The majority of immigrants, who have been entering Serbia, illegally crossed its border (and borders of a series of countries before Serbia). The triggers for illegal crossing of borders have been increasingly restrictive state policies, disabling migrants to enter a safe territory in any other way than to use the services of smugglers and facilitators. Migrants have been giving facilitators certain amounts of money depending on the border crossings. Outcomes have been highly uncertain with migrants frequently fooled and abused (Marić, Petijević, Stojanović, 2013: 9). Many of those who have been providing the smuggling services have been connected with human trafficking networks and criminal groups in general (Morača, 2014: 42). Violence has been “smoothed” by total legal invisibility of irregular migrants. Their numbers are subjected to estimations, which vary largely, depending on the source.⁷

The only reliable data, those on the number of asylum seekers, oscillates between 77 and 577995 in 2008 and 2015 respectively (Table 1). Share of those who actually applied for the asylum is extremely low. For example, it accounted for as low as 2.35% of those registered as asylum seekers in 2014 (Komesarijat za izbeglice i migracije, 2015). On the one hand, rights pertaining to asylum seekers are a motivation for migrants to express their intention.⁸ On the other hand, asylum seekers do not engage into the procedure to the fullest, since they experience Serbia predominantly as a transit country and perceive the asylum procedure as a long process. On top of this, in the period from 2008 to 2016, only 67 persons were granted refugee or subsidiary protection (Komesarijat za izbeglice i migracije, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017). Although less than with the irregular migrants, the risks related to the status of asylum seekers, include different kinds of exploitation

⁷ For example, in 2012 and 2013, the number of irregular migrants in Serbia, i.e. those who entered the country illegally, did not seek for an asylum protection and transited Serbia unnoticed by the state authorities, as per NGO APC/CZA was 6-7 times higher than the number of registered asylum seekers (Marić, Petijević, Stojanović, 2013: 9). Western Balkans Risk Analysis Network reported the following numbers of illegal border crossings between the countries of the Western Balkans route: in 2013 – 40027; in 2014 – 66079 and in 2015 – 2081366 (FRONTEX, 2016: 33).

⁸ It enables a migrant to be accommodated in a centre, to obtain an ID card, to move freely throughout the country, to obtain access to health care, social welfare, primary and secondary education, to obtain information and legal support, to practice his/her religion and to access the labour market (Article 48, the Law on Asylum and Temporary Protection).

and violence, with higher vulnerability of women and children. Asylum seekers in Serbia reported "on average more than six highly traumatic experiences in their countries of origin or in transit, pointing to extremely frequent psychological disturbances compared to the general population [...] 88.5% of refugees in Serbia could be considered as psychologically jeopardized persons in need of an urgent psychological protection and continuous psychological support" (Vukčević Marković, Gašić, Bjekić, 2017: 3). The research shows that out of 546 migrants⁹, severe symptoms of depression are reported in 48% cases, anxiety in 37% cases and post-traumatic stress syndrome in 26%.

Table 1: Numbers of asylum seekers in Serbia

Year	Data by the UNHCR			Data by the Commissariat for Refugees and Migration		
	Total	Women	Men	Total	Women	Men
2008	77	*	*	77	*	*
2009	275	*	*	275	*	*
2010	522	*	*	520	*	*
2011	3132	*	*	3134	*	*
2012	2723	*	*	2723	*	*
2013	5066	*	*	5065	*	*
2014	16490	*	*	16500	*	*
2015	577995	*	*	579518	92188	313335
2016	12821	3693	9128	12811	3690	9121
2017	6199	1059	5140	*	*	*

* data unavailable

Data are extracted from the databases of the Belgrade Centre for Human Rights, which cites data of UNHCR, and the Commissariat for Refugees and Migration of the Republic of Serbia, which cites data of the Department of the Interiors.

Source: Beogradski centar za ljudska prava (2017; 2018a, 2018b); Komesarijat za izbeglice i migracije (2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017).

Even though there have been certain oscillations from a year to year, the highest numbers of asylum seekers have been from Afghanistan, Iraq and Syria. As shown in Table 1, men have been clearly outnumbering women. This is not surprising, having in mind the peculiarities of journeys towards the EU. The number of men was 2.5 to 5 times higher than the number of women for years where these data were available. There are no (publicly) available data about women's characteristics, in terms of age (only whether they are under-

⁹ Women accounted for 11.5% of respondents (Vukčević Marković, Gašić, Bjekić, 2017).

age or not, based on their own statements), education, etc. The exception is their stated country of origin.

Qualitative research conducted by APC/CZA in 2012, when women accounted for 379 asylum seekers, presenting thus 14% of the total number of them, reported important characteristics of female asylum seekers. Immigrant women were described as completely opposite to immigrant men – main features of the latter were arguably “young, single [...] great mental strength, persistence and patience” (Marić, Đurović, 2013: 23). Women were predominantly older, originated from rural parts of Somalia and Afghanistan and in general illiterate and uneducated. This was not, however the case for women from Syria and Eritrea. Women most frequently were travelling with their families, either complete or with alleged husbands and male relatives. Only a small number of immigrant women (from Eritrea) arriving alone, came by the end of the year (Marić, Đurović, 2013: 24). One of the observations from the field of that time were related to women from traditional and patriarchal societies: “the majority of asylum seeking women in Serbia are accustomed to a subordinate role in the family, unaware and unconcerned with changing the situation, which makes them introvert and difficult to cooperate and socialize. In general [...] asylum seeking women in Serbia are predisposed to self-isolation and rarely get in contact with people from another countries” (Marić, Đurović, 2013: 24).

Domestic violence against immigrant women in transit through Serbia: Research results

The subject of the research was reporting of cases of domestic violence against immigrant women in transit through Serbia. Its objective was to identify professional practices deployed in cases of (suspected) domestic violence, in order to be able to present the gaps in the support and protection of immigrant women and to point to opportunities for their overcoming. In order to do that, the author conducted twenty semi-structured interviews with professionals from the public (Commissariat for Refugees and Migration) and civil sectors (APC/CZA and Grupa 484) who are engaged in the support of immigrant women in Serbia.

Evidence from the field

According to the norms, the competences regarding the domestic violence against immigrant women who are in transit or who are accommodated in asylum centres in Serbia are divided among several stakeholders from public and civil sector organizations.

Centres for Social Work (CSWs) are in charge of providing professional support to victims of domestic violence in general in Serbia. There are no special norms regarding the domestic violence against immigrant women. However, in cases of the latter, the professionals from CSWs coordinate their work with practitioners from the centres for the accommodation of migrants and police officers from the Department of the Interiors. Based on assessment of case worker from CSW, practitioners in the centre for accommodation are obliged to monitor closely the activities of violators and victims, be in a daily coordination with the health care service in case of new injuries, re-accommodate victim in another centre, in case of obtaining the victim's consent. The practitioners working in centres for the accommodation are also obliged to contact police officers in case where there is a need for their activities. Atina, a civil sector organization, is in charge of organizing workshops and providing counselling for immigrant women. Both Atina and CSWs are authorized to bring criminal charges in front of competent judicial institutions, in cases of (suspected) domestic violence.

The official data on domestic violence against immigrant women are reported by the Commissariat for Refugees and Migration (CRM), which is in charge of all of the centres for the accommodation of migrants during their transit and stay in Serbia. Even though each centre for accommodation of migrants throughout Serbia (currently 18 of them) is obliged to keep and record daily all the developments in the centres, the preconditions for their centralized statistical processing have been met at the beginning of 2017. In April 2018, the Commissariat started the electronic processing of the recorded evidence.

An insight into the CRM's documentation shows that the highest incidence of domestic violence against immigrant women has been observed in the Centre of Krnjaca, one of the largest centres with the highest number of accommodated families. There, four incidents were officially reported and registered in the period January-July 2017. An insight into the records shows that each of the cases has consisted of physical violence, with some indications about the severity of injuries. Records on sexual and emotional violence

are absent. None of the victims brought criminal charges against the reported violators (in each of the cases – husbands). In some cases, in which victims were transferred into other centres, they returned to the alleged violators after a couple of days. Two cases of domestic violence against women were allegedly isolated, without repetitions. Contrary to that, one of the victims reported to be a victim of domestic violence for many years, while one reported the alcohol addiction of the husband. The cases of reported domestic violence in other centres for accommodation matched the pattern described above to a high extent. Professionals from the centres for accommodation pointed to high reluctance of women to report their husbands for domestic violence.

A pilot research on physical and sexual gender-based violence which included 162 women and girls was conducted by Atina in 2017 (Marković, Cvejić, 2017: 13). It showed that 64.8% of the respondents were exposed to some form of violence, which included “pushing, shaking, throwing objects towards them, twisting their hands, hair banging, slapping, suffocating, threats and assaults with knifes, guns and other weapons” (Marković, Cvejić, 2017: 14). A hundred and nine women (66.9%) actually experienced such forms of violence (Marković, Cvejić, 2017: 15-16). About 77% of respondents witnessed violence against other women and girls (Marković, Cvejić, 2017: 33). The violence was occurring in the countries of origin and in transit and violators were police officers, women’s partners and smugglers (Marković, Cvejić, 2017: 20). Based on their statements, women and girls who have been travelling with partners and children were those who were exposed to the violence to the greatest extent. Women travelling with partners reported to be attacked in most cases by smugglers (21 of them), police officers (17 of them), while 8 of them reported to be attacked by their partners. However, researchers were sceptical about this finding: “Victims frequently conceal violators if they are their husband, and state that the violence was perpetuated by smuggler, which can be the case here, but it does not have to be” (Marković, Cvejić, 2017: 20).

Topics for further consideration

Available data on domestic violence against immigrant women during their transit and stay in Serbia seem to be rather scarce and incomplete. However, some conclusions can be derived for further considerations.

Namely, there are a lot of obstacles to reducing the scope and severity of the problem of domestic violence even in the domicile population.¹⁰ Also, there are some important, additional issues to be taken into account when tackling the problem of domestic violence in immigrant population. One should keep in mind that there are international norms, along with the national ones, that should be taken into account.¹¹

One of the first challenges regarding the domestic violence against immigrant women in Serbia is the lack of data. Theory suggests that there should be cases of domestic violence in immigrant population and during the transit. National experiences during the 1990s with the inflow of refugees to Serbia evidence the similar. Anecdotal evidence from period 2015 to now is abundant, as learnt from the professionals from the field who have been providing support to immigrants. However, reliable data and reported cases are rather scarce, as it can be seen from the previous section of the paper. Probably the cases of domestic violence are under-reported, but it is only an assumption "which requires an in-depth analysis" (Marković, Cvejić, 2017: 20). Having in mind the need for an in-depth analysis, the author of this paper will point to few potential reasons for under-reporting of the cases of domestic violence.

Namely, violence is so widespread in current migration, that one could assume that both victims and violators perceive it as normal, although the practitioners and state authorities should not preserve such perspective. An obstacle to a proper fact finding regarding domestic violence against immigrant women is the transit position of migrants in Serbia. Firstly, the numbers of migrants proved to be overwhelming in certain periods for all public services in charge. For example, in November 2015, about 8,000 migrants were entering per day into Serbia (Jelačić Kojić, 2016: 26). It is rather interesting that migrants in general are rarely clients of Centres for Social Work – in 2015, only 1462 of them referred to CSWs. Out of that number, 57% were underage migrants, 29% young persons, 12% were adults and 2% were older persons. Compared with 800000 migrants who passed through Serbia, this number is extremely low (Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2016: 15-16). The only reported cases of domestic violence were those which were eye-witnessed by practitioners from public and civil sectors. In most cases, especially at the end of 2015 and at the beginning of 2016, migrants were staying in Serbia only

¹⁰ Challenges regarding the definition and measurement of domestic violence against women are numerous (Walby et al., 2017: 93-95).

¹¹ The aspect of the legal framework is omitted in this paper.

for a couple of days, during which only basic service support was provided to them. The resolve to leave Serbia, as soon as possible could have resulted in the reduced motivation of immigrant women to report domestic violence. Any report of any form of violence would mean the prolongation of their stay in Serbia. Also, many immigrant women have been both objectively and subjectively dependent on their partners. If they have reported their partners for any reason, it would hinder their further movements toward the EU – as if the eagerness to get to the EU is prioritized.

When the stay of migrants started to prolong, there were more reports on domestic violence against women. However, even then, a reliable assessment was rarely possible. Practitioners from CSWs have been asking for additional expertise in assessment of domestic violence against immigrant women. The living environment of immigrant women was not suitable at all for the establishment of the relations of professional confidence and trust between them and practitioners. Firstly, accommodated in centres they rarely were alone, without their partners. Furthermore, they were not willing to separate from their partners (for a longer period), in order to be ready to leave the centre for accommodation as soon as there is a chance. Second, in situations in which practitioners do not speak the same language as their clients, the role of interpreters proved to be of extreme importance. Here, two aspects are to be taken into account regarding the role of interpreters. One can observe obstacles at the side of a practitioner and his/her “use” of an interpreter as a kind of mediator. Culturally competent practices are one of the missing skills in practitioners, as mentioned. Women’s Refugee Commission reported that “governments of the transit countries in general do not have adequate methods to support in cases of violence against women. Civil sector organizations have expertise, but do not have access to those places in greatest need for that” (European Union Agency for Fundamental Rights, 2016: 1). Similarly, the Asylum Office has been pointing to “the lack of institutional mechanisms for the timely identification of such persons [victims of domestic violence] is problematic in practice and such identification is mostly performed by non-government organizations” (Petrović, Tošković, 2016: 147).

However, these are not the only problems. Namely, the interpreters are mainly from the same country as women are; they share the same cultural heritage, and most important, they are mostly men. Under such circumstances, the reporting of domestic violence seems jeopardized. As previously

pointed out, the victims are ashamed and they feel stigmatized for being a victim and exposing their family life to a public. Even more important, victims could feel fear from their violators without any of the stakeholders to rely upon. All in all, the probability of under-reporting seems more realistic. Namely, reporting the violence would not make women any safer. Along with being in general discouraged to seek help outside family, immigrant women may have an experience of violence perpetuated by police officers and be reluctant to refer to any of the state authorities. Being in a totally different culture could make them feel as targets of institutional and professional prejudices. Media have significantly contributed to false perception of violence against immigrant women ("violence is inherent to their culture"). Also, one should not discard a general unfavourable attitude towards immigrants as un-deserving. Paradoxically, the reasons could also be the fact that CSWs were overloaded with domestic violence in domicile population, with many domicile women killed in the last couple of years as victims of domestic violence. Many efforts were directed towards changing the practices of "handling" the cases of domestic violence against women in the domicile population, in order to improve the effectiveness of the public sector. However, it looks that the challenges of under-performance regarding the domicile population have reflections on under-performance in work with the immigrant population. Inefficient general framework suffers from additional inadequacies when it comes to immigrant women. Structural solutions, in terms of having an efficient system of overall detection and proceeding of cases of domestic violence in general, would contribute to improved efficiency of tackling domestic violence of immigrant women.

Conclusion

The best strategy for tackling the domestic violence against immigrant women in transit would be the prevention, by means of raising awareness on domestic violence in centres for accommodation; coordinating health care, social care and police services; providing staff in the centres with special expertise for domestic violence.

Strategies of empowering should be crucial. They should be developed having in mind primarily factors in connection with immigrant women. As

suggested above, relevant factors are related to cultures and contexts. Cultures are far from being static, i.e. they can be changed. Furthermore, women are demonstrated in research to be more flexible in accepting new cultures, since men are striving to keep their privileged positions which are challenged by other cultures. Therefore, it could be important to educate immigrant women about domestic violence and approaches to its tackling. Comparative research show that immigrant women get to learn rather fast that violence is prohibited in their “new” countries, but that knowledge does not give them power, or at least not instantly. A lot of other things have to be done in order to empower immigrant women to report domestic violence. These should be carefully scrutinized since the stay for many immigrants started to prolong in Serbia. What is necessary is to include immigrant women into the national system of protection of victims of domestic violence and to enable them to effectuate the rights to the fullest extent. On the other hand, specificities of their situation should be taken into account. A positive example is the work of the Asylum Office which has given priority in its decision-making to women who are victims of domestic violence. Based on the assessments, the officials of the Asylum Office have been directing victims of domestic violence to the shelters, i.e. safe houses, operated by the NGO Atina, without sending them to Asylum Centres (Petrović, Tošković, 2016: 163). Centres for Social Work, which are the backbone in the national system of protection of women in cases of domestic violence seem to have completely marginalized role when it comes to domestic violence against immigrant women. The civil sector organizations have been playing the crucial role here. One of the reasons for sure is more flexible and suitable reaction of the civil organizations, contrary to the public sector.

Note

All translations from literature in the Serbian language are the author's own.

References

- Agamben, Đ. (2009) Šta je logor? U: I. Milenković, P. Šarčević (ur.) *Studije o izbeglištvu II*. Beograd: Grupa 484, pp. 65–72.
- Beogradski centar za ljudska prava (2017) *Pravo na azil u Republici Srbiji 2016*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Beogradski centar za ljudska prava (2018a) *Pravo na azil u Republici Srbiji 2018*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Beogradski centar za ljudska prava (2018b) *Pravo na azil u Republici Srbiji 2017*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Corson, E. (1995) War and Domestic Violence. *Cultural Survival Quarterly Magazine*, (1), pp. 35–38.
- Creswick, H. E. (2017) "Women under the Radar": The Intersection of Migration and Domestic Violence Explored through the Framework of "(Un)deservingness". Unpublished PhD thesis, University of Nottingham.
- Erez, E., Hartley, C. (2003) Battered Immigrant Women and the Legal System. *Western Criminology Review*, 2, pp. 155–169.
- FRONTEX (2016) *Western Balkans Annual Risk Analysis 2016*. Warsaw: FRONTEX.
- Gill, A. (2006) Patriarchal Violence in the Name of 'Honour'. *International Journal of Criminal Justice Sciences*, 1(1), pp. 1–12.
- Ignjatović, T. (2011) *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.
- Jelačić Kojić, M. (ur.) (2016) Migranti i migrantkinje u iregularnom statusu u Republici Srbiji – Aktuelna pitanja i perspektive. Beograd: Grupa 484.
- Komesarijat za izbeglice i migracije (2009) *Migracioni profil Republike Srbije za 2008. godinu*. Beograd: KIRS.
- Komesarijat za izbeglice i migracije (2010) *Migracioni profil Republike Srbije za 2009. godinu*. Beograd: KIRS.
- Komesarijat za izbeglice i migracije (2011) *Migracioni profil Republike Srbije za 2010. godinu*. Beograd: KIRS.
- Komesarijat za izbeglice i migracije (2012) *Migracioni profil Republike Srbije za 2011. godinu*. Beograd: KIRS.
- Komesarijat za izbeglice i migracije (2013) *Migracioni profil Republike Srbije za 2012. godinu*. Beograd: KIRS.

Natalija Perišić Domestic Violence against Immigrant Women in Transit – The Case of Serbia

Komesarijat za izbeglice i migracije (2014) *Migracioni profil Republike Srbije za 2013. godinu*. Beograd: KIRS.

Komesarijat za izbeglice i migracije (2015) *Migracioni profil Republike Srbije za 2014. godinu*. Beograd: KIRS.

Komesarijat za izbeglice i migracije (2016) *Migracioni profil Republike Srbije za 2015. godinu*. Beograd: KIRS.

Komesarijat za izbeglice i migracije (2017) *Migracioni profil Republike Srbije za 2016. godinu*. Beograd: KIRS.

Law on Asylum and Temporary Protection, Official Gazette of RS, no. 24/2018.

Marić, S., Đurović, R. (2013) *Asylum Seekers and Irregular Migrants in Serbia: Phenomenon, Needs, Problems, Expectations, Profiles*. Beograd: APC/CZA.

Marić, S., Petijević, S., Stojanović, J. (2013) *Analysis – Asylum Seekers in Serbia and Serbian Asylum Seekers in Europe*. Beograd: APC/CZA.

Marković, J., Cvejić, M. (2017) *Nasilje nad ženama i devojčicama u izbegličkoj i migrantskoj populaciji u Srbiji*. Beograd: Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama.

Menjivar, C., Salcido, O. (2002) Immigrant Women and Domestic Violence – Common Experiences in Different Countries. *Gender & Society*, 6, pp. 898–920.

Milić, A. (1995). Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija, 1991–1995. godine. U: S. Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, pp. 135–180.

Morača, T. (2014) *Migrantkinje i migranti u lokalnim zajednicama u Srbiji*. Beograd: Atina – udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama.

Nikolić-Ristanović, V. (2008) *Preživeti tranziciju – Svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik.

Petrović, L., Tošković, S. (2016) *Asylum Act Gender Analysis – Enforcement of the Gender Equality Principle in the Asylum System in the Republic of Serbia*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Raj, A., Silverman, J. (2002) Violence against Immigrant Women – The Roles of Cultures, Context, and Legal Immigrant Status on Intimate Partner Violence. *Violence against Women*, 3, pp. 367–398.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (2016) *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u 2015. godini*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.

-
- Roberts, A. R. (2005) *Crisis Intervention Handbook: Assessment, Treatment and Research*. New York: Oxford University Press.
- Spencer, S. (2011) *The Migration Debate*. Bristol: Policy Press.
- Šelo-Šabić, S. (2017) The Impact of the Refugee Crisis in the Balkans: A Drift Towards Security. *Journal of Regional Security*, 12(1), pp. 51–74.
- Teater, B. (2017) *Uvod u primene teorija i metoda socijalnog rada*. Niš: Univerzitet u Nišu.
- Vukčević Marković, M., Gašić, J., Bjekić, J. (2017) *Mentalno zdravlje izbeglica – izveštaj o istraživanju 2017*. Beograd: UNHCR i PIN.
- Walby, S., Towers, J., Balderston, S., Corradi, S., Francis, B., Heiskanen, M., Helweg-Larsen, K., Mergaert, L., Olive, P., Palmer, E., Stöckl, H., Strid, S. (2017). *The Concept and Measurements of Violence against Women and Men*. Bristol: Policy Press.

Internet sources

European Union Agency for Fundamental Rights (2016) Thematic Focus: Gender-Based Violence. Retrieved from: <http://fra.europa.eu/en/theme/asylum-migration-borders/overviews/focus-gender-based-violence>, page accessed 13.9.2018.

National Health Service (2019) Honour Based Violence. Retrieved from: <http://www.domesticviolencelondon.nhs.uk/1-what-is-domestic-violence-/17-honour-based-violence.html>, page accessed 4.2.2019.

Parish, A. (2017) Gender-Based Violence against Women: Both Cause for Migration and Risk along the Journey. *The Online Journal of the Migration Policy Institute*. Retrieved from: <https://www.migrationpolicy.org/article/gender-based-violence-against-women-both-cause-migration-and-risk-along-journey>, page accessed 18.4.2018.

UNISDR (2018) *Terminology*. Retrieved from: <https://www.unisdr.org/we/inform/terminology>, page accessed 13.4.2018.

NATALIJA PERIŠIĆ*

Nasilje u porodici nad imigrantkinjama u tranzitu – Slučaj Srbije

Fokus rada je na nasilju u porodici nad imigrantkinjama, tokom njihovog tranzita i boravka u Srbiji, na putu iz država Bliskog Istoka i Severne Afrike u Evropsku uniju. Cilj rada je opis i analiza ove problematike. Ona je kontekstualizovana unutar teorijskog okvira u kom se razmatraju veze između nasilja u porodici, migracija i krize, te razmatranja migracije iz gore navedenih država preko Srbije, kao dela Zapadnobalkanske rute, sa naglaskom na imigrantkinjama. Sledi predstavljanje nasilja u porodici nad imigrantkinjama u Srbiji – njegovog javljanja i prijavljivanja, zajedno sa autorkinim razmatranjima problema. Glavni zaključci ukazuju na značaj strategija prevencije i osnaživanja usmerenih prema imigrantkinjama. Izazovi za to su brojni: neki proističu iz nedovoljne efektivnosti službi koje imaju za cilju preventiju i osnaživanje žena žrtava nasilja u porodici u Srbiji uopšteno, a neke su u vezi sa faktorima koji su specifični za situaciju u kojoj se nalaze imigrantkinje.

Ključne reči: nasilje u porodici, imigrantkinje, migracije, tranzit, Srbija.

* Dr Natalija Perišić je vanredna profesorka Odeljenja za socijalni rad na Fakultetu za političke nauke Univerziteta u Beogradu. E-mail: natalija.perisic@fpn.bg.ac.rs.

Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimošku teoriju i praksu

TEMIDA

2019, vol. 22, br. 1, str. 59-77

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM1901059V>

Pregledni rad

Primljeno: 12.2.2019.

Odobreno za štampu: 15.5.2019.

Pornografija iz osvete kao oblik sajber mizoginije

VIDA VILIĆ*

Posebno značajno mesto među različitim oblicima zloupotrebe privatnosti putem interneta i društvenih mreža zauzima pornografija iz osvete. Pornografija iz osvete predstavlja oblik sajber mizoginije, koja ukazuje na postojanje duboko ukorenjenih predrasuda prema ženama i obuhvata različite oblike rodno zasnovane mržnje, uznemiranja i nasilja prema ženama koji se dešavaju u virtualnom (sajber) prostoru. Predmet rada je analiza pojavnih oblika sajber mizoginije, s posebnim fokusom na pornografiju iz osvete kao jedan od njenih rasprostranjenih oblika. Cilj rada je da se ukaže na ozbiljnost ove pojave koja se dešava u virtualnom prostoru, koja predstavlja povredu privatnosti i ostavlja vrlo teške posledice po žrtve, kao i da se ispitaju mogućnosti preventivnog delovanja, kriminalizacije i zaštite žrtava, koje su u najvećem procentu osobe ženskog pola. Osnovne teme rada odnose se na: određivanje pojma pornografije iz osvete kao oblika sajber mizoginije, objašnjenje najčešćih oblika ispoljavanja i načina viktimizacije, postojeće oblike zaštite od ovog oblika viktimizacije i zakonsku regulativu koja se odnosi na pornografiju iz osvete u svetu i Srbiji.

Ključne reči: sajber mizoginija, internet, pornografija iz osvete, viktimizacija.

Uvod

Jedan od oblika zloupotrebe privatnosti putem interneta i društvenih mreža predstavlja sajber mizoginija, koja se, pored ostalog, manifestuje kroz pornografiju iz osvete. Sajber mizoginija ukazuje na postojanje duboko ukorenjenih predrasuda prema ženama i obuhvata različite oblike rodno zasnovane

* Dr Vida Vilić je pomoćnica direktora za pravne poslove na Klinici za stomatologiju Niš.
E-mail: vila979@gmail.com.

mržnje, uznemiravanja i nasilja prema ženama, koji se dešavaju u virtuelnom (sajber) prostoru. Zbog dinamike razvoja i svakodnevnog napredovanja informacionih tehnologija, još uvek nisu definisani svi oblici tehnološkog nasilja, zlostavljanja i uznemiravanja. Neki od najpoznatijih su svakako proganjanje preko interneta, deljenje i distribucija intimnih fotografija i snimaka bez saglasnosti fotografisane osobe (pornografija iz osvete), uznemiravanje, objavljivanje ličnih podataka, lažno predstavljanje, pretnje silovanjem i smrću, seksualna eksploracija preko interneta (Šimonović, 2017: 2). Svako od navedenih ponašanja može se smatrati aktom sajber mizoginije, jer je u većem broju slučajeva usmereno prema osobama ženskog pola, a jedan od rasprostranjenih oblika u današnje vreme svakako predstavlja pornografija iz osvete, koja se najčešće vezuje za objavljivanje ili deljenje eksplicitnih i/ili intimnih slika bivših partnera posle raskida. Putem pornografije iz osvete u virtuelnom prostoru mizoginija se manifestuje javnim objavljivanjem intimnih fotografija, fotografija iz intimnog privatnog života ili seksualno eksplicitnih fotografija i video snimaka na internetu, bez znanja, saglasnosti i pristanka osobe koja je fotografisana, sa ciljem da se žrtva osramoti, ponizi, da joj se iz osvetničkih razloga nanesu psihički bol i patnja. Anonimnost žrtve nije sačuvana, naprotiv, navodi se njen identitet i drugi značajni podaci kako bi se prepoznao o kome se radi. Na taj način se povređuje privatnost i odnos poverenja, a žrtvi se nanose ozbiljne posledice, koje je veoma teško otkloniti i sanirati.

Cilj rada je da se ukaže na ozbiljnost ove pojave koja se dešava u virtuelnom prostoru, koja predstavlja povredu privatnosti i ostavlja vrlo teške posledice po žrtvu, kao i da se ispitaju mogućnosti preventivnog delovanja, kriminalizacije i zaštite žrtava. U radu su razmotrena neka osnovna pitanja vezana za pornografiju iz osvete i sajber mizoginiju, koja se odnose na dileme u pogledu definisanja ovih pojava, važećih oblika zaštite na internetu i zakonskih rešenja kojima se zabranjuje pornografija iz osvete u pojedinim zemljama u svetu i Srbiji.

Pojam i različite definicije

Postoji više različitih definicija pornografije iz osvete (osvetnička pornografija, eng. *revenge porn, involuntary pornography, non-consensual pornography, image-based abuse*), pri čemu se u svakoj od definicija ističu moguće radnje izvršenja ili nedozvoljenog postupanja, koje se uglavnom sastoje iz

neovlašćenog snimanja osobe korišćenjem skrivenih kamera, razmenjivanja fotografija između osoba koje se nalaze u poverljivom ili intimnom odnosu, objavljivanja ukradenih fotografija ili čak snimanja seksualnog napada. Prema jednoj definiciji, pornografija iz osvete se sastoji u objavljivanju i distribuciji obnaženih seksualno eksplisitnih slika i/ili video snimaka neke osobe bez njene saglasnosti (Jacobs, 2016: 69) i bez ikakvog osnova (Franks, 2017: 1258). Halder i Jaishankar su definisali pornografiju iz osvete kao akt kojim nasilnik zadovoljava svoj bes i frustraciju zbog prekinute emotivne veze na taj način što objavljuje lažne, seksualno provokativne slike žrtve, zloupotrebljavajući snimke koje ima na svom računaru ili saznanja koja ima, ili koje je sama žrtva u vreme trajanja veze poslala nasilniku, sa namerom da se žrtva podvrgne javnoj sramoti (Halder, Jaishankar, 2013: 90). Objavljivanje i distribucija seksualno eksplisitnih slika bivšeg partnera korišćenjem interneta u cilju osvete posle raskida veze, takođe, predstavlja jedan od načina određivanja pojma osvetničke pornografije (Matsui, 2015: 289). Objavljivanje i širenje seksualno eksplisitnog medijskog sadržaja bez saglasnosti osobe koja se pojavljuje u tom medijskom sadržaju, kako bi se ona izložila sramoti, poniženju, kako bi se zastrašila ili kako bi joj se nanelo zlo i šteta na bilo koji drugi način, predstavlja osnov za definisanje osvetničke pornografije kod jednog broja autora (Lonardo, Martland, White, 2016: 78-106).

Pojedini autori pornografiju iz osvete povezuju sa partnerskim nasiljem i određuju da je osvetnička pornografija digitalni nastavak seksualnog nasilja ili partnerskog nasilja kojim bivši partner ucenjuje drugog partnera da je/ ga ne bi ostavio/ostavila ili da ne prijavi nasilje koje se među njima već dešavalo (Franks, 2017: 1258). Prema podacima Sajber inicijative za građanska prava (eng. *Cyber Civil Rights Initiative – CCRI*), jedan od deset bivših partnera preti da će na internetu objaviti eksplisitne fotografije svog bivšeg partnera/partnerke, a 60% od njih to i učini (Lonardo, Martland, White, 2016: 80). Pornografija iz osvete se može dovesti u vezu i sa silovanjem, jer silovatelji snimaju svoje seksualne napade ne samo da bi i posle zločina nastavili da ponižavaju svoje žrtve, već, takođe, kako bi ih obeshrabrili u prijavljivanju zločina koji su doživele (Franks, 2017: 1259). U nekim definicijama osvetnička pornografija se određuje kao oblik zlostavljanja preko interneta u vidu internet proganjanja (Kamal, Newman, 2016: 359), koje predstavlja objavljivanje eksplisitnih fotografija ili video snimaka u virtualnom prostoru, bez saglasnosti osobe na koju se fotografija ili snimak odnose, a sa ciljem njenog vređanja i poniženja (Ben-

net, 2015: 527). Ove fotografije i snimci su najčešće dobrovoljno snimljeni i dati drugoj osobi tokom njihove intimne veze (Franks, 2015: 2). Burris, na primer, u definisanju pornografije iz osvete upravo potencira da je zloupotrebljena fotografija načinjena tokom trajanja intimne veze, a da je podeljena bez saglasnosti osobe koja se na njoj nalazi (Burris, 2014: 2325).

Pojedini autori (Prieto, 2009) smatraju da među tinejdžerskom populacijom pornografija iz osvete može da se pojavi i kao posledica razmene seksualno eksplicitnih SMS poruka kao forme dopisivanja (tzv. seksting). Interesantno je da je 2016. godine čak i u *Merriam-Webster Dictionary*, jedan od najpoznatijih rečnika engleskog jezika, uvršten pojam osvetničke pornografije, koji je definisan kao pojava seksualno eksplicitnih slika neke osobe koje su postavljene u internet prostoru, bez saglasnosti te osobe, a najčešće predstavljaju vid osvete ili maltretiranja (Steinmetz, 2016).

Pored različitog definisanja pojma pornografije iz osvete, u literaturi, takođe, postoji dilema oko adekvatnosti upotrebljenih termina. Tako se ističe da termin „osvetnička pornografija“ ili „pornografija iz osvete“, koji se najčešće koristi u literaturi, kao i u medijima, nije u potpunosti odgovarajuć jer osveta nije uvek motiv za deljenje intimnih slika neke osobe: motiv može biti sprečavanje partnera da prekine intimnu vezu, da se partner ponizi ili posrami, da se neko zabavi ili proslavi objavljinjem fotografije ili čak da se zaradi novac (Dickson, 2016: 46), da se stekne popularnost ili čak ne mora uopšte da postoji vidljiv motiv za objavljinje slika ili snimaka. Reč „osveta“ prvenstveno ukazuje da učinilac ima lične motive iz kojih želi da nanese štetu i bol osobi koja ga je na neki način povredila, da se ta osoba natera da pati ili da joj se (psihički/fizički) uništi život.¹ Isto tako, nedovoljno je određen termin „pornografija“. Prema etimologiji reči, pornografija predstavlja beleženje i opisivanje određenih seksualnih ponašanja (Pavlović, Petković, Matijašević-Obradović, 2014: 48) i implicira na vizuelno predstavljanje golotinje ili seksualne aktivnosti. Pornografiju je teško definisati s obzirom na različite kulture koje postoje u svetu, kao i različite osobine ličnosti. U krivičnom pravu pod pornografijom se podrazumeva očigledno prikazivanje polnog odnosa i polnih organa, koje nema za cilj edukativnu, naučnu, umetničku ili sličnu funkciju, već se njen cilj praktično iscrpljuje u podsticanju seksualnog nagona (Jovašević, 2006: 582). Obeležje pornografije iz osvete je da se nečije intimne slike, koje predstavljaju

¹ Videti: *Iza ogledala – razmatranja o duši*. Dostupno na: <http://www.iza-ogledala.com/osveta/>, stranici pristupljeno: 9.8.2018.

pornografiju bez saglasnosti onoga na koga se odnose, prebacuju iz sfere privatnog u sferu javnog i postaju izložene širokom krugu poznatih i nepoznatih ljudi. Zbog toga pojedini autori (Hall, Hearn, 2017: 16) koriste termin „pornografija bez obostrane saglasnosti“ (eng. *nonconsensual pornography*), odnosno „seksualno zlostavljanje putem slika“ (eng. *image-based sexual abuse*) (Henry, Flynn, Powell, 2018; Powell, Henry, Flynn, 2018). Tako, Powell, Henry i Flynn (2018: 306) naglašavaju da se pojам „pornografija iz osvete“ uglavnom vezuje samo za deljenje nečijih slika bez dobijene saglasnosti, dok pojам „seksualno zlostavljanje putem slika“ podrazumeva znatno više ponašanja: nastanak obnažene ili seksualno eksplisitne slike bez saglasnosti snimane osobe, deljenje takve slike bez saglasnosti snimane osobe ili pretnju da će se ovakva slika podeliti. Takođe, navedeni autori smatraju da upotreborom pojma „seksualno zlostavljanje putem slika“ može da se ukaže na činjenicu da učinilac nije imao za motiv osvetu, već da je postojala želja da postane slavan, da stekne finansijski dobitak ili da slika nastala zbog njegovog vojerizma.

Kako u teoriji postoje različite definicije pornografije iz osvete i motivi za njen nastanak, za potrebe rada pornografija iz osvete može da se definiše kao objavljivanje i distribucija obnaženih seksualno eksplisitnih slika i/ili video snimaka neke osobe bez njene saglasnosti, sa namerom da se žrtva podvrgne javnoj sramoti i poniženju, kako bi se zastrašila ili kako bi joj se nanelo zlo i šteta na bilo koji drugi način.

Pornografija iz osvete kao oblik sajber mizoginije

Pornografija iz osvete predstavlja oblik sajber mizoginije zbog toga što su žrtve ovog nedozvoljenog ponašanja širom sveta u najvećem procentu žene, pri čemu se taj procenat kreće od 70% (WHOA Comparison Statistics 2000–2013, 2013) do 90% (Klikni bezbedno, 2015). Socijalne veze između muškaraca i žena značajno su određene stavovima i vrednostima o muškarcima i ženama koje im daje šira društvena zajednica (Žunić, Vilić, 2018: 234), pa se tako pojam sajber mizoginije odnosi na različite vrste rodno zasnovane mržnje, uzneniranja i nasilničkog ponašanja prema ženama, devojkama i devojčicama korišćenjem interneta i društvenih mreža (Etherington, 2015). Sajber mizoginija ukazuje na diskriminatorsku prirodu navedenog ponašanja, koje se javlja u kontekstu odnosa moći i marginalizacije, a najčešće se ispoljava kao osvetnička

pornografija, proganjanje preko interneta, rodno zasnovan govor mržnje preko interneta, deljenje intimnih slika bez saglasnosti i seksualna eksploracija dece (West Coast LEAF, 2014: 5).

Posledice sajber mizoginije su mnogobrojne i narušavaju, pre svega, bezbednost i osećanje sigurnosti, pravo na privatnost i život bez diskriminacije žena, devojaka i devojčica, ali narušavaju i ugled žrtve, dovode do nasilne komunikacije koju žrtvi upućuju nepoznate osobe, emotivnih gubitaka i pretnji fizičkim nasiljem (Castro, McQuinn, 2015: 2). Posledice se mogu grupisati u fizičke (na primer, bolest koja je uzrokovana velikim stresom, povrede, fizičke traume), psihoške ili emocionalne (na primer, osećaj sramote, stres, strah, gubitak samoštovanja i društvenog položaja) i/ili finansijske (na primer, troškovi vezani za pravno zastupanje) (Šimonović, 2017: 3). Objavljeni snimci skoro uvek sadrže puno ime i prezime žrtve, a često sadrže i broj telefona, radno mesto ili ime pod kojim je žrtva registrovana na nekoj od društvenih mreža, pa je žrtvu moguće identifikovati, što još više povećava stepen viktimizacije zbog pretrpljene sramote i stida. Snimljeni materijali se postavljaju na sajtove besplatno, ali veoma često vlasnici fotografija i snimaka pokušavaju da ucene žrtvu tražeći joj da plati određeni novčani iznos kako materijale ne bi objavili.

Oblici zaštite na internetu

Pornografija na društvenim mrežama je uvek bila zabranjena pravilima ponašanja na društvenim mrežama, a slike koje su okarakterisane kao pornografske moraju obavezno da budu uklonjene. Najveća društvena mreža Facebook izričito je zabranila u svojoj politici privatnosti, između ostalog, korišćenje slika golotinje i seksualno implicitnih sadržaja.² Ova društvena mreža je prvi put marta 2015. godine eksplicitno zabranila sadržaj koji predstavlja seksualno iskorišćavanje (Kavajapetak, 2015). Tu spada i osvetnička pornografija, kao sve češći vid manifestovanja ili nastavka partnerskog nasilja, koji najčešće koriste ostavljeni muževi i partneri, a koja je, u kontekstu ove društvene mreže, definisana kao postavljanje intimnih slika u znak osvete bez dozvole fotografisanih osoba (Kavajapetak, 2015). Pošto društvene mreže ne mogu da imaju kompletan uvid u to da li za objavu neke fotografije postoji pristanak

² Videti: *What types of things aren't allowed on Facebook?* Dostupno na: <https://www.facebook.com/help/212826392083694?helpref=related>, stranici pristupljeno: 9.1.2019.

osobe koja se na slici nalazi, korisnicima je prepušteno da sami budu „policači”, odnosno da prijave nedozvoljeni sadržaj, u ovom i svakom drugom slučaju kršenja pravila ponašanja na društvenoj mreži. Prijava se obično rešava u roku od 48 sati, što je prilično dugačak vremenski period ukoliko se uzme u obzir brzina kojom objavljeni sadržaji kruže sajber prostorom.

Druga korisna opcija je da kada nas prijatelji označe na fotografiji, ona ne izlazi na našem profilu dok sami ne dozvolimo. Od 2017. godine u Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) se testira eksperimentalni program koji će u startu zaustaviti širenje intimnih fotografija bez obostranog pristanka na Facebook i Instagram društvenim mrežama, na taj način što bi sam korisnik društvenoj mreži morao dostaviti spornu sliku ili snimak koju će obeležiti sa „#intimna fotografija bez obostranog pristanka”.³ Moderatori će ovaku sliku obeležiti uz pomoć tehnologije upoređivanja i zaustaviti njeno širenje, a istovremeno u većini slučajeva i momentalno ugasiti nalog onoga ko je fotografiju podelio. Kada je ovakva slika ili snimak obeležen na navedeni način, tim operatera će sliku obrisati sa Facebook servera u narednih nedelju dana. Ipak, mišljenje stručne javnosti je da je i ovakav način prevencije objavljivanja fotografija i snimaka sporan i da može biti podložan zloupotrebi. Procena je da ovaj pilot program treba da se koristi od novembra 2018. godine (Ashley O'Brien, 2018).

Posebno treba pomenuti Standarde Facebook zajednice,⁴ koji predstavljaju vodič za komunikaciju na ovoj društvenoj mreži i daju pregled toga šta jeste a šta nije dozvoljeno na mreži. Ovi Standardi važe u celom svetu i primenjuju se na sve tipove sadržaja, sa ciljem da stvore bezbedno okruženje i korišćenje društvene mreže. Standardi su zasnovani na određenim principima: bezbednost, prihvatanje različitih stavova i vesti od javnog značaja i pravičnost. Od korisika se očekuje da prijavljuju sadržaje koji nisu u skladu sa smernicama, a ostavljena je mogućnost da blokiraju sadržaj, prestanu da pratе ili sakriju ljude i objave. Posledice kršenja Standarda zajednice razlikuju se u zavisnosti od ozbiljnosti i učestalosti prekršaja te osobe na platformi: može se opomenuti, ograničiti mogućnost da objavljuje na društvenoj mreži Facebook ili onesposobiti njen profil, ali i obavestiti policiju kada postoji stvarni

³ Videti: *Facebook uvodi radikalne promjene / Kako spriječiti da vaše eksplisitne i golišave fotografije iz ljubavnog inboxa zbog osvete završe tamo gdje ne želite?* Dostupno na: <https://100posto.hr/news/kako-spriječiti-da-vase-eksplisitne-i-golisave-fotografije-iz-ljubavnog-inboxa-zbog-osvete-zavrse-tamo-gdje-ne-zelite>, stranici pristupljeno: 21.8.2018.

⁴ Videti: *Facebook Community Standards*. Dostupno na: <https://www.facebook.com/communitystandards/>, stranici pristupljeno 11.10.2018.

rizik od fizičkog nasilja ili direktna pretnja za javnu bezbednost. Kao nepoželjan sadržaj smatra se prikazivanje golotinje i seksualne aktivnosti odraslih, te Standardi predviđaju uklanjanje slika sa seksualnim sadržajem da bi se sprečilo deljenje sadržaja bez saglasnosti ili sadržaja u kome učestvuju maloletna lica. Standardima je predviđeno i uklanjanje sadržaja koji se odnose na seksualno iskorišćavanje odraslih osoba, odnosno sadržaja koji prikazuju, promovišu ili prete seksualnim nasiljem, seksualnim zlostavljanjem ili iskorišćavanjem, zastupaju ili koordiniraju seksualne odnose sa stranama koje nisu na to pristale, kao i komercijalne seksualne usluge, kao što su prostitucija i usluge poslovne pratnje.

U okviru društvene mreže Twitter zabranjeno je svako postavljanje intimnih fotografija bez dozvole osobe koja je na njoj, kao i postavljanje intimnih slika i video snimaka drugih ljudi bez njihove saglasnosti, a pogotovo iz besa zbog ras-kida ili prevare. Twitter je od 2015. godine, takođe, počeo da razvija alate kako bi se sprečilo širenje ovakvih slika po društvenoj mreži, dok će lični nalog osobe koja prekrši zabranu objavljivanja slika osvetničke pornografije ostati zaključan sve dok ne obriše spornu fotografiju ili video, a ukoliko ta osoba nastavi sa kršenjem pravila ove društvene mreže, nalog će biti blokiran i ukinut.⁵

Pretraživač Google je od 2015. godine počeo da se bavi pitanjem zaštite korisnika od objavljivanja osvetničke pornografije na taj način što materijale označene kao "revenge porn" uklanja iz pretrage (Ćuto, 2015). Ipak, originalni video ili fotografija na ovaj način nisu obrisani već su samo učinjeni manje vidljivim.

I pored predviđenih zaštita na društvenim mrežama, još uvek ne postoji potpuna bezbednost korisnika prilikom korišćenja društvenih mreža. Postojeće mere zaštite ne sprečavaju učinioca da sliku ili video i dalje objavljuje na internetu i mimo društvenih mreža, tako da žrtva osvetničke pornografije, zapravo, nikada neće biti sigurna da viktimizacija nije nastupila na nekom drugom internet sajtu ili na neki drugi način. Veliki je broj internet sajtova koji se bave isključivo objavljinjem snimaka koji se mogu klasifikovati kao pornografija iz osvete: *MyEx-GetRevenge*, *IsAnybodyDown*, *IsAnyoneUp?*, *GetRevengeOnYourEx*, *ThePayback* i slično. Ovakvi sajtovi mogu da naškode ugledu koji osoba čiji je snimak objavljen ima u svojoj društvenoj ili internet zajednici, jer se prilikom pretraživanja imena osobe koja se nalazi na snimku veoma lako može doći i

⁵ Twitter zabranio „osvetničku pornografiju“. Dostupno na: <http://www.vijesti.me/techno/twitter-zabranio-osvetnicku-pornografiju-823419>, stranici pristupljeno 11.10.2018.

do ovih internet sajtova. Jedan od prvih i najpopularnijih sajtova koji je objavljivao slike i snimke klasifikovane kao pornografija iz osvete *IsAnyoneUp.com* ugašen je 2012. godine. Upitan zbog čega je napravio ovakav sajt koji se bavi osvetom, najčešće bivših ljubavnika, osnivač sajta Hunter Moore izjavio je da je sama pomisao na pornografiju iz osvete i na činjenicu da će videti obnažene ljude koje poznaje bilo nešto što će mu omogućiti da „u nekoga upre prstom i nasmeje mu se, ili nešto što će ga seksualno uzbuditi”, ali da je uklanjao slike i snimke sa sajta svaki put kada je žrtva pornografije iz osvete popunila zahtev za uklanjanje sadržaja koji se nalazi na samom sajtu (Fisher, 2013).

Zakonska regulativa u Srbiji i svetu

Razvoj savremenih informacionih tehnologija i internet mreže, kao i ogroman broj korisnika interneta i društvenih mreža,⁶ nedostatak novih, visoko stručnih znanja iz ove oblasti i specijalizovanih veština policijskih službenika, znatno otežavaju otkrivanje ponašanja i aktivnosti vezanih za kompjuterski kriminalitet, posebno onih koji duboko zadiru u privatnost korisnika, kao što je pornografija iz osvete. Sajber prostor je veoma teško kontrolisati jer ne podleže centralizovanoj kontroli, uniformnoj krivičnopravnoj regulativi i jedinstvenim merama preventivne zaštite.

U postojećoj krivičnopravnoj regulativi u svetu kao pornografija iz osvete uglavnom se inkriminiše otkrivanje i prikazivanje privatnih pornografskih snimaka i fotografija neovlašćeno i bez saglasnosti onoga na koga se odnose. U zakonima koji važe u Srbiji nije eksplicitno zabranjena pornografija iz osvete. Kada je u pitanju samo pornografija, opšte je prihvaćen stav da nema krivičnopravne intervencije ako se radi o punoletnim licima i da se krivičnopravna zaštita pruža deci i maloletnicima. Međutim, pornografija iz osvete svakako zahteva krivičnopravno regulisanje jer povređuje privatnost i ugrožava ugled i dostojanstvo oštećenog lica. Postoje određena krivična dela u Krivičnom zakoniku Republike Srbije⁷ na osnovu kojih je moguće procesuiranje nedozvoljenog ponašanja koje se određuje kao pornografija iz osvete. To su sledeća

⁶ Videti: *Broj korisnika interneta premašuje četiri milijarde* (2018) i *Polovina svetske populacije 3-03 milijarde koristi neku od društvenih mreža* (2018).

⁷ Službeni glasnik RS br. 85/2005-ispr. 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

krivična dela: neovlašćeno fotografisanje (čl. 144), neovlašćeno objavljivanje i prikazivanje tuđeg spisa, portreta i snimka (čl. 145), polno uznemiravanje (čl. 182a) i prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnih lica za pornografiju (čl. 185).

Kod neovlašćenog fotografisanja, radnja izvršenja se sastoji u neovlašćenom pravljenju fotografskog, filmskog, video ili drugog snimka nekog lica, čime se osetno zadire u lični život tog lica, predaji ili pokazivanju takvog snimka trećem licu ili omogućavanje trećem licu da se sa takvim snimkom upozna. Iako nije predviđeno na koji način i kojim sredstvima će se fotografija ili snimak distribuirati trećim licima, može se tumačiti da su internet i društvene mreže za to izuzetno pogodne. Teži oblik ovog krivičnog dela postoji ukoliko ga učini službeno lice u vršenju službe. Za prvi oblik ovog krivičnog dela predviđena je novčana kazna i kazna zatvora do godinu dana, dok je za drugi oblik kazna strožija, zatvor do tri godine.

Krivično delo neovlašćeno objavljivanje i prikazivanje tuđeg spisa, portreta i snimka slično je prethodnom krivičnom delu prema radnji izvršenja (objavljivanje ili prikazivanje spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma nekog lica), ali se za postojanje ovog krivičnog dela zahteva da je to učinjeno bez pristanka lica koje je spis sastavilo ili na koga se spis odnosi, odnosno bez pristanka lica koje je prikazano na portretu, fotografiji ili filmu ili čiji je glas snimljen na fonogramu ili bez pristanka drugog lica čiji se pristanak traži po zakonu. Važno je da se na ovaj način osetno zadire u lični život lica čiji se spis, portret, fotografija, film ili fonograf objavljuje. Teži oblik postoji ukoliko je izvršilac službeno lice i krivično delo vrši u okviru službe koju obavlja. Ni kod ovog krivičnog dela internet ili društvene mreže nisu navedene kao sredstvo putem koga je krivično delo moglo biti izvršeno, ali kako se u pomenutom članu precizno i taksativno ne navode mogući načini izvršenja, treba prepostaviti da je krivično delo moguće izvršiti i putem interneta i društvenih mreža. Takođe, u navedenim članovima nije sankcionisano objavljivanje fotografija ili snimaka sa pornografskom sadržinom, niti je navedeno da je objavljivanje imalo za cilj osvetu i ponižavanje onoga čiji se snimci objavljuju. Za prvi oblik krivičnog dela predviđena je novčana kazna ili zatvor do dve godine, a za drugi oblik kazna zatvora do tri godine.

Krivično delo polno uznemiravanje sastoji se u svakom verbalnom, neverbalnom ili fizičkom ponašanju koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica u sferi polnog života, a koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, poniža-

vajuće ili uvredljivo okruženje. Pornografija iz osvete predstavlja, u širem smislu, polno uznenemiravanje s obzirom na posledice koje izaziva, ali iako u ovom članu zakona nije precizirano da li se pornografski snimci i fotografije koriste za polno uznenemiravanje, nesumnjivo je da objavljivanje ovih snimaka preko interneta i društvenih mreža može izazvati povredu dostojanstva lica u sferi polnog života ili stvoriti neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje. Gonjenje za ovo krivično delo preuzima se po predlogu, a za učinoca je predviđeno kažnjavanje novčanom kaznom ili zatvorom do šest meseci. Teži oblik krivičnog dela postoji ako je učinilac polno uznenemiravao maloletno lice, u tom slučaju predviđena je kazna zatvora od tri meseca do tri godine.

Seksualno iskorišćavanje maloletnika izričito je zabranjeno odredbom krivičnog dela prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju (čl. 185). Krivično delo ima nekoliko oblika i svi se odnose na pornografski materijal i predmete pornografske sadržine. Predmetima pornografske sadržine nastalom iskorišćavanjem maloletnog lica (dečija pornografija), smatra se svaki materijal koji vizuelno prikazuje maloletno lice koje se bavi stvarnim ili simuliranim seksualno eksplicitnim ponašanjem, kao i svako prikazivanje polnog organa deteta u seksualne svrhe. Za razliku od napred navedenih zakonskih odredbi gde se ne pominju internet i društvene mreže kao tehnička sredstva za izvršenje krivičnog dela, kod ovog krivičnog dela predviđena su dva posebna oblika: 1) pribavljanje za sebe ili drugog, posedovanje, prodaja, prikazivanje, javno izlaganje ili elektronski ili na drugi način činjenje dostupnim slika, audio-vizuelnih ili drugih predmeta pornografske sadržine nastale iskorišćavanjem maloletnog lica; i 2) svesno pristupanje, pomoću sredstava informacionih tehnologija, slikama, audio-vizuelnim ili drugim predmetima pornografske sadržine nastale iskorišćavanjem maloletnog lica. Za prvi oblik krivičnog dela predviđena je kazna zatvora od tri meseca do tri godine, a za drugi oblik novčana kazna ili zatvor do šest meseci. Žrtve pornografije iz osvete mogu da budu i maloletna lica, posebno devojčice, pa se navedenim odredbama zakona postiže određena krivičnopravna zaštita ovih lica. Međutim, kod ovih odredbi, takođe, nedostaje preciznije definisanje radnje izvršenja krivičnog dela.

Pornografija iz osvete je, pod različitim nazivima, sankcionisana u različitim zakonnicima pojedinih evropskih zemalja. Na Malti je regulisana Krivičnim zakonomikom (Maltese Criminal Code, 2016), a u Nemačkoj je od 2014. godine sankcionisana zakonima koji štite privatnost i autorska prava (General Data

Protection Regulation, Act Copyright Law). Škotska je 2016. godine regulisala pornografiju iz osvete pod nazivom „deljenje intimnih fotografija bez obostrane saglasnosti“ (Abusive Behaviour and Sexual Harm Scotland Act, 2016), dok je u Engleskoj i Velsu inkriminisana aprila 2015. godine (Criminal Justice and Courts Act, 2015) kao otkrivanje privatnih seksualnih fotografija i snimaka, bez saglasnosti pojedinca koji je prikazan i sa namerom da se izazove uzne-mirenost, a slična inkriminacija postoji u Severnoj Irskoj (Justice Act, 2016). Na Islandu je 2013. godine pokrenuta inicijativa za definisanje samog pojma pornografije kao materijala degradirajućeg ili nasilnog sadržaja, kao i za zabranu pornografije u štampanim medijima i na internetu. Osnovni cilj ovakve inicijative bila je zaštita dece od nasilnih seksualnih sadržaja.⁸

Pored evropskih zemalja, pornografija iz osvete sankcionisana je i u drugim krajevima sveta. Filipini su jedna od prvih država koja je 2009. godine inkrimisala pornografiju iz osvete i za učinioce predvidela zatvorsku kaznu do tri godine (International Laws on Revenge Porn, 2017). Japan je 2014. godine doneo Zakon o prevenciji viktimizacije od osvetničke pornografije, kojim se sankcioniše objavljivanje nečije lične, intimne fotografije, bez saglasnosti osobe koja se nalazi na slici, putem sredstava telekomunikacije, neodređenom ili velikom broju ljudi, a za koje je predviđena novčana kazna od maksimalno 500000 jena ili tri godine zatvora.⁹ Pored krivičnopravne odgovornosti, koja je propisana za onoga ko bez saglasnosti osobe objavi njene intimne slike, žrtva osvetničke pornografije može da zahteva i građanskopravnu zaštitu, ukoliko dokaže na sudu da je nastalo narušavanje privatnosti i da je do narušavanja privatnosti došlo usled radnje tuženog (Matsui, 2015: 293).

U SAD ne postoji nacionalni zakon kojim se reguliše pornografija iz osvete, ali je postavljanje kompromitujućih intimnih snimaka iz osvete predviđeno kao krivično delo ili prekršaj u 34 države SAD¹⁰ ili i kao krivično delo i kao prekršaj¹¹. Pored krivičnopravne zaštite, koju žrtva može da zatraži, kažnja-

⁸ Videti: Island priprema zabranu pornografije. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/250074/Исланд-припрема-забрану-порнографије>, stranici pristupljeno: 31.1.2019.

⁹ Japan: New Revenge Porn Prevention Act (2014). Dostupno na: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/japan-new-revenge-porn-prevention-act/>, stranici pristupljeno 16.1.2019.

¹⁰ International Laws on Revenge Porn. Dostupno na: <https://medium.com/@ReputationDefender/international-laws-on-revenge-porn-761e576f07ba>, stranici pristupljeno 5.1.2019.

¹¹ Videti: Stop „osvetničkoj pornografiji“. U zatvor zbog objavljivanja golih fotografija i video bivših ljubavnika. Dostupno na: <https://www.index.hr/magazin/clanak/Stop-osvetnickoj-pornografiji-U-zatvor-zbog-objavljivanja-golih-fotografija-i-videoa-bivsih-ljubavnika/697676.aspx>, stranici pristupljeno 14.01.2019.

vanje učinioca je moguće i po zakonima koji štite autorsko pravo, ukoliko je autor fotografije koja je objavljena na internetu sama žrtva (Castro, McQuinn, 2015: 3). U Australiji, kao i u SAD, ne postoji federalni zakon kojim se reguliše pornografija iz osvete, već je regulisanje prepušteno državama članicama federacije.¹² U periodu između 2013. i 2015. godine, Federalna vlada Kanade radila je na donošenju akta koji je nazvan *Bill C-13 Protecting Canadians from Online Crime Act* koji, prvenstveno, ima za cilj da zaštiti decu od uzinemiranja i vršnjačkog nasilja na internetu, ali se, takođe, može primenjivati i na punoletne žrtve pornografije iz osvete i daje se ovlašćenje sudovima da izdaju naredbu za uklanjanje ovakvih slika sa interneta (Šimonović, 2017: 3).

Zaključak

Pored nesumnjivog pozitivnog uticaja na društveni razvoj, nove tehnologije mogu da budu iskorишćene za društveno nedozvoljeno i kriminalno ponašanje. Zloupotreba informacionih i komunikacionih tehnologija i globalna ekspanzija dostupnosti interneta, omogućila je, pored ostalog, da pornografija iz osvete postane jedan od veoma rasprostranjenih vidova seksualnog uzinemiravanja, odnosno viktimizacije sa značajnom društvenom opasnošću i nesagledivim posledicama.

U literaturi postoje razlike u definisanju pojma pornografija iz osvete, kao i u pogledu određivanja oblika ispoljavanja ovog oblika sajber mizognije. Ipak, saglasnost je postignuta u pogledu osnovnih elemenata koji se odnose na postojanje osvete kod učinioca koji distribuira pornografski materijal, fotografije i slike i nepostojanja saglasnosti osobe čije se fotografije i slike sa pornografskim sadržajem distribuiraju (dele, odnosno „šeruju“) i čine dostupnim velikom broju ljudi. Stoga, veoma je važno, radi uspešnog suzbijanja pornografije iz osvete, da dođe do saglasnosti, na međunarodnom planu, u pogledu definisanja i određivanja osnovnih elemenata za postojanje pornografije iz osvete. Usaglašavanje definicija bi značajno doprinelo da zabrana pornografije iz osvete bude regulisana i u nacionalnim zakonodavstvima.

Možemo konstatovati da efikasna krivičnopravna zaštita od pornografije iz osvete danas ne postoji u Srbiji. Razlog je što se ovo nedozvoljeno pona-

¹² International Laws on Revenge Porn. Dostupno na: <https://medium.com/@ReputationDefender/international-laws-on-revenge-porn-761e576f07ba>, stranici pristupljeno 5.1.2019.

šanje ne definiše eksplisitno u zakonskim odredbama, već je procesuiranje moguće izvršiti na osnovu drugih postojećih odredbi zakona (čl. 144, 145, 182a, 185 KZ RS), znači, ukoliko se šire tumači okolnost da postoji veliki broj različitih tehničkih mogućnosti za distribuciju i objavljivanje pornografskog materijala seksualno eksplisitne prirode. Pri tome, psihološki elemenat osvete kod učinioca se ne ispituje niti se posvećuje pažnja nepostojanju saglasnosti kod žrtve. Iz ovoga proizilazi da je jedina efiksana zaštita moguća kroz preventivno delovanje, koje obuhvata neupuštanje u produkciju ovakve vrste materijala bez obzira na stečeno poverenje i bliskost sa partnerom. Intimni aspekti nečijeg života ne bi trebalo da se snimaju jer ne postoji sigurnost da ti materijali, slučajno ili namerno, neće dospeti u ruke nekoga ko će zloupotrebiti poverenje i privatnost, čak i ako se određenoj osobi iskreno veruje. Ukoliko, pak, dođe do snimanja seksualno eksplisitnih fotografija, preporuka je da materijal bude strogo čuvan od strane onog lica na koga se odnosi i da se ne deli drugim osobama.

Ukoliko ipak dođe do deljenja pornografskog materijala iz osvete, dobro je da se ustanovi adekvatna krivičnopravna zaštita. Jedna mogućnost je da se u Krivični zakonik unesu odredbe koje bi se odnosile na pornografiju iz osvete kao kvalifikovan ili teži oblik osnovnog krivičnog dela, u okviru postojećih članova 144, 145, 182a, 185 KZ RS, uz definisanje šta obuhvata pornografski materijal, uz navođenje osvete i nedostatka saglasnosti kao bitnih elemenata krivičnog dela. Druga mogućnost izmene Krivičnog zakonika je uvođenje novog krivičnog dela pod nazivom pornografija iz osvete u okviru krivičnih dela protiv slobode i prava čoveka i građanina ili krivičnih dela protiv polne slobode. Oba rešenja su opravdانا zbog velike društvene opasnosti navedenih nedozvoljenih ponašanja koja, svakako, spadaju u kriminalitet, zbog njihove sve veće rasprostranjenosti i teških posledica koje prouzrokuju.

Pored krivičnopravne regulative i sankcionisanja ponašanja koja predstavljaju pornografiju iz osvete, važno je da se pornografija iz osvete prepozna kao negativni društveni fenomen i rodno zasnovano nasilje prema ženama i devojčicama. Zbog toga postoji potreba za kvalitativnim i kvantitativnim istraživanjima, kampanjama, edukacijama i podizanjem svesti za borbu protiv rodnih oblika kompjuterskog kriminaliteta.

Literatura

- Bennett, K. B. (2015) Revenge Pornography: Exploring Tortious Remedies in Texas. *St. Mary's Law Journal*, 4, str. 521–572.
- Burris, A. (2014) Hell Hath no Fury Like a Woman Porner: Revenge Porn and the Need for a Federal Nonconsensual Pornography Statute. *Florida Law Review*, 66, str. 2325- 2359.
- Dickson, A. (2016) 'Revenge Porn': A Victim Focused Response. *UniSA Student Law Review*, 2, str. 42-69.
- Franks, M. A. (2017) 'Revenge Porn' Reform: A View From the Front Lines. *Florida Law Review*, vol. 69, str. 1251- 1337.
- Hall, M., Hearn, J. (2017) *Pornography: Non-consensual, Vengeful, Online*. NOTA News, 82, str. 16-18.
- Halder, D., Jaishankar, K. (2013) Revenge Porn by Teens in the United States and India: A Socio-legal Analysis. *International Annals of Criminology*, 1-2, str. 85-111.
- Henry, N., Flynn, A., Powell, A. (2018) Policing Image-based Sexual Abuse: Stakeholder Perspectives. *Police Practice and Research*, 6, str. 565-581.
- Jacobs, A. (2016) Fighting Back against Revenge Porn: A Legislative Solution. *Northwestern Journal of Law and Social Policy*, 1, str. 68-90.
- Jovašević, D. (2006) *Leksikon krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kamal, M., Newman, W. J. (2016) Revenge Pornography: Mental Health Implications and Related Legislation. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 3, str. 359–367.
- Krivični zakonik Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
- Lonardo, T., Martland, T., White, D. (2016) A Legal Examination of Revenge Pornography and Cyber-Harassment. *Journal of Digital Forensics, Security and Law*, 3, str. 78-106.
- Matsui, S. (2015) The Criminalization of Revenge Porn in Japan. *Washington International Law Journal*, 2, str. 289-317.
- Pavlović, Z., Petković, N., Matijašević-Obradović, J. (2014) Dječja pornografija. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 1, str. 45.- 61.
- Powell, A., Henry, N., Flynn, A. (2018) Image-based Sexual Abuse. U: W. DeKeseredy, M. Dragiewicz (ur.) *Routledge Handbook of Critical Criminology, 2nd edition*. New York: Routledge, Taylor and Francis Group, str. 305-315
- Žunić, N., Vilić, V. (2018) Internet i viktimizacija žena. *Temida*, 2, str. 229-247.

Internet izvori

Abusive Behaviour and Sexual Harm (Scotland) Act (2016). Dostupno na: <http://www.legislation.gov.uk/asp/2016/22/contents/enacted>, stranici pristupljeno: 21.10.2018.

Act Copyright Law (2017) Federal Law Gazette I p. 3346. Dostupno na: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_urhg/englisch_urhg.html, stranici pristupljeno 20.1.2019.

Ashley O'Brien, S. (2018) *Facebook's Controversial 'Revenge Porn' Pilot Program is Coming to the US & UK*. Dostupno na: <https://money.cnn.com/2018/05/23/technology/facebook-revenge-porn/index.html>, stranici pristupljeno 28.11.2018.

Bianca Prieto, B. (2009) *Teens Learning There are Consequences to 'Sexting'*, SEATTLE TIMES from March 11, 2009. Dostupno na: <http://www.seattletimes.com/nation-world/teens-learning-there-are-consequences-to-sexting/>, stranici pristupljeno 9.1.2019.

Broj korisnika interneta premašuje četiri milijarde (2018). Dostupno na: <http://www.media.ba/bs/vijesti-i-dogadaji-vijesti/broj-korisnika-interneta-premasio-cetiri-milijarde>, stranici pristupljeno 7.2.2019.

Castro, D., McQuinn, A. (2015) *Why and How Congress Should Outlaw Revenge Porn*. The Information, technology & innovation foundation. Dostupno na: <https://itif.org/publications/2015/07/15/why-and-how-congress-should-outlaw-revenge-porn>, stranici pristupljeno 25.1.2019.

Criminal Justice and Courts Act (2015). Dostupno na <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/2/contents/enacted>, stranici pristupljeno 27.1.2019.

Ćuto, T. (2015) *Stop zlobnicima: Google će „osvetničke“ porno materijale maknuti iz rezultata pretrage*. Dostupno na: <https://zimo.dnevnik.hr/clanak/stop-zlobnicima-google-ce-osvetnickie-porno-materijale-maknuti-iz-rezultata-pretrage---400774.html>, stranici pristupljeno 28.1.2019.

Etherington, N. (2015) *Cyber Misogyny: Learning Network Brief (28)*. London, Ontario: Learning Network, Centre for Research and Education on Violence against Women and Children. Dostupno na: <http://www.vawlearningnetwork.ca/cyber-misogyny>, stranici pristupljeno 24.11.2018.

Facebook Community Standards (2018). Dostupno na: <https://www.facebook.com/communitystandards/>, stranici pristupljeno 11.10.2018.

Facebook uvodi radikalne promjene / Kako spriječiti da vaše eksplisitne i golišave fotografije iz ljubavnog inboxa zbog osvete završe tamo gdje ne želite? Dostupno na: <https://100posto.hr/news/kako-sprijeciti-da-vase-eksplisitne-i-golisave-fotografije->

iz-ljubavnog-inboxa-zbog-osvete-zavrse-tamo-gdje-ne-zelite, stranici pristupljeno 21.08.2018.

Fisher, B. (2013) *Revenge Porn: Scorned Exes and Dirty Pictures*. Dostupno na: <https://perdeby.co.za/sections/features/3112-revenge-porn-scorned-exes-and-dirty-pictures>, stranici pristupljeno 14.12.2018.

Franks, M. A. (2015) *Drafting an Effective 'Revenge Porn' Law: A Guide for Legislators*. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2468823>, stranici pristupljeno 15.10.2018.

International Laws on Revenge Porn (2017). Dostupno na: <https://medium.com/@ReputationDefender/international-laws-on-revenge-porn-761e576f07ba>, stranici pristupljeno 5.1.2019.

Island priprema zabranu pornografije (25. februar 2013), *Politika*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/250074/Исланд-припрема-забрану-порнографије>, stranici pristupljeno: 31.1.2019.

Iza ogledala – razmatranja o duši. Dostupno na: <http://www.iza-ogledala.com/osveta/>, stranici pristupljeno: 09.08.2018.

Japan: New Revenge Porn Prevention Act (2014). Dostupno na: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/japan-new-revenge-porn-prevention-act/>, stranici pristupljeno 16.1.2019.

Justice Act (Northern Ireland) 2016. Dostupno na: <https://www.legislation.gov.uk/nia/2016/21>, stranici pristupljeno 27.1.2019.

Kavajapetak, J. (2015) „Fejsbuk” zabranjuje osvetu ostavljenih. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/322304/Fejsbuk-zabranjuje-osvetu-ostavljenih>, stranici pristupljeno 21.8.2018.

Klikni bezbedno. Dostupno na: <http://kliknibezebedno.rs/sr/pornografija-iz-osvete.1.118.html>, stranici pristupljeno 15.7.2015.

Maltese Criminal Code 2016. Dostupno na: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/15/Malta/show>, stranici pristupljeno 27.1.2019.

Police Scotland – Request for information IM-FOI-2018-0717 from 12 April 2018. Dostupno na: <http://www.scotland.police.uk/assets/pdf/434027/434083/451892/18-0717-response?view=Standard>, stranici pristupljeno 25.10.2018.

Polovina svetske populacije 3-03 milijarde koristi neku od društvenih mreža (2018). Dostupno na: <https://www.digitizer.rs/blog/statistika-drustvenih-mreza-u-2018>, stranici pristupljeno 7.2.2019.

Vida Vilić Pornografija iz osvete kao oblik sajber mizoginije

Steinmetz, K. (2016) Merriam-Webster Adds ‘FOMO,’ ‘Mx.’ and about 2,000 Other Words. (20 april, 2016) *The Time*. Dostupno na <http://time.com/4299634/merriam-webster-fomo-mx-dox-update/>, stranici pristupljeno 14.1.2019.

Stop „osvetničkoj pornografiji“: U zatvor zbog objavljanja golih fotografija i videa bivših ljubavnika. Dostupno na: <https://www.index.hr/magazin/clanak/Stop-osvetnic-k-pornografiji-U-zatvor-zbog-objavljanja-golih-fotografija-i-videa-bivsih-ljubavnika/697676.aspx>, stranici pristupljeno 14.01.2019.

Šimonović, D. (2017) *Submission of the Citizen Lab to the United Nations Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences*. Munk School of Global Affairs, University of Toronto. Dostupno na: <https://citizenlab.ca/wp-content/uploads/2017/11/Final-UNSRVAG-CitizenLab.pdf>, stranici pristupljeno 28.12.2018.

Twitter zabranio „osvetničku pornografiju“ (2015). Dostupno na: <http://www.vijesti.me/techno/twitter-zabranio-osvetnicku-pornografiju-823419>, stranici pristupljeno 11.10.2018.

West Coast LEAF (2014) #CyberMisogyny: Using and Strengthening Canadian Legal Responses to Gendered Hate and Harassment Online. Dostupno na: <https://docplayer.net/43916326-Cybermisogyny-using-and-strengthening-canadian-legal-responses-to-gendered-hate-and-harassment-online.html>, stranici pristupljeno 24.11.2018.

What Types of Things aren't Allowed on Facebook? Dostupno na: <https://www.facebook.com/help/212826392083694?helpref=related>, stranici pristupljeno 9.1.2019.

WOA (Haltabuse.org) Comparison Statistics 2000–2013. Dostupno na: <http://www.haltabuse.org/resources/stats/Cumulative2000-2013.pdf>, stranici pristupljeno 14.1.2019.

VIDA VILIĆ*

Revenge Porn as a Form of Cyber Misogyny

Among many forms of abuse of privacy in the cyberspace and social media networks, particular attention is given to the so-called cyber misogyny. It refers to the existence of deeply rooted prejudices against women and encompasses various forms of gender-based hatred, harassment and violence against women that occur in a virtual (cyber) space. The subject of this paper is an analysis of emerging forms of cyber misogyny, particularly focusing on one of its most widespread forms: revenge porn. Through revenge porn in the cyberspace, misogyny can be manifested through publishing someone's intimate photos, that is, photos of their intimate private life or sexually explicit photos and videos. In all these cases, publications in cyberspace or social media occur without the knowledge, willingness or consent of the photographed person. The purpose behind such activity is to shame and/or humiliate the victim by causing her pain and moral suffering for reasons of revenge. The anonymity of the victim is not preserved; on the contrary, her identity and other relevant data are listed in order to identify and make the victim more visible. Therefore, the aim of the paper is to point out to the seriousness of this phenomenon that occurs in the cyberspace, which presents violation of privacy and causes difficult consequences for the victim. Furthermore, the aim is to investigate the possibilities of criminalization and protection of the (mostly female) victims of this criminal act. The main topics analysed in this paper include: a definition of cyber misogyny and revenge porn, an explanation of the most common forms of its manifestation, existing forms of protection, and criminalization of revenge porn worldwide and in the Republic of Serbia.

Key words: cyber misogyny, internet, revenge porn, victimization.

* Dr Vida Vilić is an Assistant Director for Legal Affairs, Clinic of Dentistry Niš.
E-mail: vila979@gmail.com.

Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimošku teoriju i praksu

TEMIDA

2019, vol. 22, br. 1, str. 79-104

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM1901079T>

Pregledni rad

Primljeno: 25.1.2019.

Odobreno za štampu: 21.5.2019.

Prevencija torture lica lišenih slobode u Srbiji – Stanje i izazovi

NATAŠA TANJEVIĆ*

Apsolutna zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja i nepovrednost fizičkog i psihičkog integriteta zagarantovani su brojnim međunarodnim dokumentima, kao i Ustavom Republike Srbije i zakonskim i podzakonskim aktima koji se odnose na oblast izvršenja krivičnih sankcija. S tim u vezi, u radu je dat pregled najznačajnijih međunarodnih dokumenata koji se odnose na zabranu torture i drugih oblika zlostavljanja i ukazano je na to koliko je zakonodavstvo Republike Srbije usklađeno sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti. Imajući u vidu da se nivo zaštite lica lišenih slobode može pojačati vansudskim sredstvima preventivnog karaktera, odnosno posetama mestima u kojima se nalaze i proverom načina postupanja prema njima, posebna pažnja posvećena je ulozi i značaju nezavisnih nadzornih mehanizama u prevenciji torture, sa ciljem da se na osnovu utvrđenih nedostatka i propusta u ovoj oblasti istakne potreba za preuzimanjem aktivnosti koje bi doprinele unapređenju zaštite lica lišenih slobode od torture.

Ključne reči: torture, lica lišena slobode, međunarodni standardi, zakonodavstvo, Srbija.

Uvod

Reč torture potiče od latinskog glagola *torquere*, koji znači zavrtati, pritisnati, izvijati, cediti. Navedeno upućuje na činjenicu da izraz torture podrazumeva različite oblike mučenja kojima se podvrgava telo nekog lica. Tortura je, od najstarijih vremena pa sve do 20. veka, bila široko primenjivana i javljala se

* Dr Nataša Tanjević je generalna sekretarka Narodne banke Srbije. E-mail: tanjevicn@gmail.com.

kao legalno i legitimno sredstvo kažnjavanja – kao oblik telesne kazne (Jovašević, 2018: 201). Surove metode kažnjavanja za izvršeno krivično delo, kao i posebno osmišljeni načini torture koji su učinio krivičnog dela trebali doveсти do pokajanja, bili su naročito prisutni u srednjem veku (polivanje vrelom vodom, katranom, životinjskom mašću ili olovom, mučenje uz pomoć male izgladnele životinje, poput miša, bičevanje, batinjanje i slično). Priznanje koje je bilo dato tokom torture okrivljeni je morao da ponovi i po prestanku iste, jer bi u protivnom ponovo bio stavljan na muke (Fuko, 1997: 36).

Za razliku od vremena kada je bila sastavni deo sudskog postupka i kada je država mučenje podvodila pod legitimnu praksu isleđivanja, zabrana mučeњa danas ima specijalni status u opštem međunarodnom pravu i tretira se kao imperativna norma, koja je obavezujuća za sve države. Međutim, izveštaji Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (u daljem tekstu: Komitet), Komiteta protiv torture Ujedinjenih nacija i praksa Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP) ukazuju na brojne nedostatke u oblasti zaštite lica lišenih slobode i na činjenicu da mučenje i drugi oblici zlostavljanja i danas predstavljaju problem u celom svetu.

Mesta na kojima se nalaze lica lišena slobode pogoduju različitim vidovima torture i drugih oblika zlostavljanja, jer su ova mesta zatvorena za spoljni svet, te se sve što se u njima dešava odvija daleko od očiju javnosti. Stoga, poseban značaj u sprečavanju torture imaju vansudska sredstva preventivnog karaktera, koja se zasnivaju na posetama mestima u kojima se nalaze lica lišena slobode i proveri načina postupanja prema njima, kako bi se otkrivanjem nedostataka doprinelo sprečavanju posledica i podigao nivo zaštite svih uhapšenih, pritvorenih ili osuđenih lica. Imajući u vidu navedeno, u radu ćemo pokušati da na osnovu nedostataka i propusta, koji su identifikovani od strane kontrolnih mehanizama koji su u svrhu prevencije torture ustanovljeni na međunarodnom i nacionalnom nivou, prikažemo stanje u ovoj oblasti u Srbiji i istaknemo aktivnosti koje je neophodno preduzeti u pravcu unapređenja zaštite ljudskog dostojarstva i efikasnije borbe protiv torture.

S tim u vezi, za potrebe rada analizirani su najvažniji međunarodni dokumenti koji se odnose na zabranu torture, pozitivni propisi Republike Srbije kao i izveštaji Komiteta, Komiteta protiv torture Ujedinjenih nacija i Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture. Posebnu pažnju posvetili smo izvešta-

jima Komiteta koji je do kraja 2018. godine šest puta posetio Srbiju.¹ Poslednja poseta izvršena je u periodu od 31. maja do 7. juna 2017. godine. Reč je o *ad hoc* poseti, koja je sprovedena jer je Komitet procenio da „okolnosti zahtevaju“ ovakvu posetu, a glavni cilj posete je bio da se ispita postupanje policije prema licima lišenim slobode i praktična primena mera zaštite u vezi sa njihovim lišavanjem slobode.² Važno je napomenuti da se veći broj utvrđenih nedostataka i preporuka, koje se odnose na zaštitu lica lišenih slobode od torture, godinama ponavlja u ovim izveštajima, što može da ukaže na to da je reč o sistemskom problemu koji godinama traje.

Međunarodni dokumenti koji se odnose na zabranu torture i drugih oblika zlostavljanja

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda³ (u daljem tekstu: Konvencija), predstavlja osnovni pravni akt u okviru Saveta Evrope kojim se obezbeđuje zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda lica koja se nalaze u zatvoru ili su po nekom drugom osnovu lišena slobode. U članu 1 ukazuje se na to da države potpisnice svakom ko je u njihovoj nadležnosti jemče prava i slobode određene u ovom delu Konvencije, a među prvima su pravo na život (čl. 2) i zabrana mučenja, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (čl. 3).

Član 3 Konvencije propisuje zabranu mučenja na način da нико не sme biti podvrgnut mučenju ili nečovečnom, ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju. Kako bi određeni vid ponašanja spadao u domen člana 3 Konvencije potrebno je, pre svega, da se dostigne određen minimalni nivo okrutnosti koji se procenjuje u svakom konkretnom slučaju. Ovaj član odražava jednu od fundamentalnih vrednosti demokratskog društva, te ESLJP u svojoj praksi često ističe da čak i u najtežim uslovima, kao, na primer, u borbi protiv terorizma ili zločina, Konvencija nedvosmisleno zabranjuje mučenje ili nečovečno ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje. Dakle, zabranom zlostavljanja se

¹ Izveštaji o posetama Komiteta dostupni su na: www.coe.int/en/web/cpt/serbia, stranici priступljeno 12.3.2019.

² Videti: Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT/Inf (2018) 21

³ Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 9/2003.

apsolutno štiti fizički integritet pojedinca, iz čega proizlazi da ne postoji legitimniji interes koji bi opravdao odstupanje od ove zabrane. Uz to, ELJSP je interpretirao odredbe tog člana tako da štite i od nanošenja bola i drugih radnji koje uzrokuju teške duševne patnje.

U preambuli Konvencije o sprečavanju mučenja, nečovečnih i ponižavajućih postupaka i kažnjavanja Saveta Evrope,⁴ države članice Saveta Evrope, potpisnice konvencije, pozivaju se na član 3 Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, uverene da se zaštita osoba lišenih slobode od mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka može pojačati vanskudskim sredstvima preventivnog karaktera, koja se zasnivaju na posetama osobama lišenim slobode. S tim u vezi, Konvencijom je ustanovljen Komitet, čiji se standardi odnose na sva lica lišena slobode koja su u pritvoru, izdržavaju kaznu ili se prema njima primenjuju mere bezbednosti. Svoju, pre svega preventivnu ulogu, Komitet vrši kroz posete koje se obavljaju periodično (obično jednom na svake četiri godine), ili kroz *ad hoc* posete koje se organizuju kada Komitet smatra „da je to potrebno u datim okolnostima“.⁵ Tokom poseta osobama lišenim slobode Komitet ispituje kako se prema njima postupa, sa ciljem da se, ukoliko je potrebno, poveća zaštita tih osoba od mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka. U tom smislu, Komitet ima široka ovlašćenja prilikom poseta: pristup teritoriji države i pravo na putovanje po zemlji bez ograničenja; neograničen pristup svakom mestu gde se nalaze osobe lišene slobode; pristup svim informacijama o mestima gde se drže osobe lišene slobode; nesmetano obavljanje razgovara bez prisustva svedoka sa bilo kojom osobom za koju veruje da poseduje relevantne informacije i slično. Posle svake posete, Komitet sastavlja izveštaj u kojem iznosi svoje nalaze i preporuke.

Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka Ujedinjenih nacija iz 1984. godine,⁶ daje definiciju torture kao svakog akta kojim se jednom licu namerno nanose bol ili teške fizičke ili mentalne

⁴ Zakon o ratifikaciji Konvencije o sprečavanju mučenja i nečovečnih postupaka i kažnjavanja, izmenjen i dopunjeno Protokolom 1 i Protokolom 2 uz Konvenciju, Službeni list SCG, Međunarodni ugovori br. 9/2003. Zakon je usvojen 26.12.2003. godine.

⁵ Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT (2002) *Najbitniji odeljci Opštih izveštaja*, CPT/Inf/E (2002) 1-Rev. 2006.

⁶ Usvojena je i otvorena za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine UN br. 39/46 od 10.12.1984. godine. Konvencija UN je stupila na snagu 26.1.1987. Jugoslavija je potpisala i ratificovala ovu konvenciju 1991. godine, usvajanjem Zakona o ratifikaciji Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 9/91.

patnje u cilju dobijanja, od njega ili nekog trećeg lica, obaveštenja ili priznanja ili njegovog kažnjavanja za delo koje je to ili neko treće lice izvršilo ili za čije izvršenje je osumnjičeno. Pod torturom se podrazumeva i zastrašivanje tog lica ili vršenje pritiska na njega ili zastrašivanje ili vršenje pritiska na neko treće lice, ili iz bilo kojeg drugog razloga, zasnovano na bilo kom obliku diskriminacije, ako taj bol ili te patnje nanosi službeno lice ili bilo koje drugo lice koje deluje u službenom svojstvu, na njegov podsticaj ili s njegovim izričitim ili prečutnim pristankom (čl. 1, st. 1). Pritom se ističe da se kao opravdanje za torturu ne može navoditi nikakva izuzetna okolnost, bilo da se radi o ratnom stanju ili opasnosti od rata, unutrašnjoj političkoj nestabilnosti ili bilo kom drugom vanrednom stanju, kao i naredbi neke prepostavljene ličnosti ili organa vlasti (čl. 3, st. 2). Takođe, Konvencija sadrži niz odredaba značajnih za iskorenjivanje torture. Shodno tome, u članu 2, stav 1 propisano je da svaka država članica preduzima zakonske, administrativne, sudske ili druge efikasne mere kako bi sprečila izvršenje akata torture na teritoriji pod njenom jurisdikcijom. Članom 4 predviđeno je da se sve države potpisnice obavezuju da se akti mučenja smatraju prestupima po njihovom krivičnom pravu, za koje će se, u skladu s težinom prestupa, predvideti odgovarajuće kazne. Svaka država članica se stara da nadležni organi neodložno izvrše nepristrasnu istragu svaki put kad postoje opravdani razlozi da se posumnja da je akt torture izvršen na nekoj teritoriji pod njenom jurisdikcijom (čl. 12). Konvencija obavezuje države članice da se staraju da upoznavanje i informisanje o zabrani torture bude sastavni deo obrazovanja službenih lica, medicinskog osoblja, nosilaca javnih funkcija, kao i svih ostalih lica koja na bilo koji način dolaze u kontakt sa licima lišenim slobode.

Opcionim protokolom uz ovu konvenciju,⁷ države članice su se sporazumele da, u cilju prevencije torture i drugih surovih nečovečnih ili ponižavajućih kazni i postupaka, uspostave sistem redovnih poseta mestima gde se nalaze lica lišena slobode od strane nezavisnih međunarodnih i domaćih tela (čl. 1). S tim u vezi, uspostavljen je Potkomitet za prevenciju torture koji obilazi mesta gde se nalaze lica lišena slobode i daje preporuke državama članicama u vezi sa zaštitom lica lišenih slobode od torture i drugih surovih, nečovečnih ili ponižavajućih kazni i postupaka. Određeno je da je svaka država članica obavezna da ima, uspostavi ili odredi jedno telo ili više njih na nacionalnom nivou, koja vrše posete radi prevencije torture i drugih surovih, nečovečnih ili

⁷ Usvojen je 9.1.2003. godine u Njujorku, na 57. sednici Generalne skupštine Ujedinjenih nacija rezolucijom A/RES/57/199 i stupio je na snagu 22.6.2006. godine.

ponižavajućih kazni i postupaka (čl. 3). Ovo telo je ovlašćeno da redovno proverava tretman lica lišenih slobode u ustanovama zadržavanja, da daje preporuke nadležnim organima radi poboljšanja tretmana i položaja lica lišenih slobode, da spreči torturu, surove, nečovečne ili ponižavajuće postupke i kažnjanje, s obzirom na relevantne norme Ujedinjenih nacija i slično. U skladu sa tim, sve države ugovornice su u obavezi da Komitetu protiv torture podnose izveštaje o merama koje su usvojile radi ostvarivanja prava priznatih u Konvenciji kao i o napretku ostvarenom u uživanju tih prava (čl. 19).

U osnovnim principima Standardnih minimalnih pravila UN za postupanje sa zatvorenicima, koja su usvojena u Ženevi 1955. godine, a zamenjena novim pravilima, koja su usvojena 2015. godine,⁸ navodi se da se prema svim zatvorenicima mora postupati uz poštovanje njihovog dostojanstva i vrednosti koju poseduju kao ljudska bića, pri čemu oni moraju biti zaštićeni od svih oblika torture i drugih okrutnih i degradirajućih postupanja ili kažnjavanja (pravila 1-5). Navedeno će biti primenjeno bez diskriminacije, bez obzira na rasu, pol, boju kože, jezik, versko, političko ili drugo opredeljenje, nacionalno ili društveno poreklo, rođenje ili bilo koji drugi status. Pravilima je predviđeno i da zavodski sistem samo u incidentnim situacijama može, u cilju održanja discipline, izolovati zatvorenike, pojačavajući na taj način njihove patnje. U pogledu upotrebe sredstava prinude (pravila 47-49), zabranjena je upotreba sredstava koja ponižavaju ili nanose bol (na primer, lanci, okovi i slična sredstva prinude), dok je primena ostalih sredstava prinude (kada su dozvoljena) ograničena na najkraći mogući period, odnosno samo pod određenim uslovima, pri čemu o njihovoj primeni odmah moraju biti obavešteni lekar i nadređeni organi zavodskog sistema. S tim u vezi, zavodska administracija se obučava za upotrebu i kontrolu tehnika primene sredstava prinude kako bi prepoznala situacije kada ih treba primeniti, uz što manji intenzitet njihove primene. Pored toga, disciplina i red će biti obezbeđeni samo u onim granicama koje su nužne za održavanje bezbednosti, rada ustanove i dobro uređenog života zavodske zajednice. Restrikcije ili disciplinsko kažnjavanje, ni pod kojim uslovima, ne smeju sadržati elemente torture, pri čemu se posebno zbrajanju: izolovanje u samicu neodređenog trajanja, produžena čelijska izolacija, smeštaj u mračnu čeliju, telesno kažnjavanje ili ograničavanje sledovanja hrane ili pijače vode, kolektivno kažnjavanje i slično.

⁸ The United Nations Standard Minimal Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), usvojena Rezolucijom Generalne skupštine UN 17.12.2015. godine, 70/175.

Zabrana torture i drugih oblika zlostavljanja u zakonodavstvu Srbije

Ustav Republike Srbije,⁹ kao najviši pravni akt, sadrži odredbu kojom se propisuje da se prema licu lišenom slobode mora postupati čovečno i sa uvažavanjem dostojanstva njegove ličnosti. Ustav zabranjuje svako nasilje prema licu lišenom slobode, kao i iznuđivanje iskaza. Član 25 Ustava garantuje nepovredivost psihičkog i fizičkog integriteta i predviđa da „niko ne može biti izložen mučenju, nečovečnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju, niti podvrgnut medicinskim ili naučnim ogledima bez svog slobodno datog pristanka.“ Članom 27 propisano je da svako ima pravo na ličnu slobodu i bezbednost, te da je lišenje slobode dopušteno samo iz razloga i u postupcima koji su predviđeni zakonom. Osobe koje su lišene slobode od strane policijskih službenika, bez obzira na zakonski osnov, uživaju tri elementarna prava, koja se ujedno smatraju i garancijom protiv zlostavljanja: pravo da o svom lišenju slobode obaveste treću osobu, pravo na advokata/pravnog zastupnika i pravo na lekarski pregled.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS)¹⁰ propisuje da svako mora poštovati dostojanstvo osuđenog i da niko ne sme ugroziti telesno i duševno zdravlje osuđenog (čl. 76). Zabranjeni su i kažnjivi postupci kojima se lice prema kome se izvršava sankcija podvrgava bilo kakvom obliku mučenja, zlostavljanja, ponižavanja ili eksperimentisanja. Takođe, propisano je da je kažnjiva prinuda prema licu prema kome se izvršava sankcija ako je nesrazmerna potrebama njenog izvršenja (čl. 6). Lice prema kome se izvršava sankcija ima pravo na zaštitu osnovnih prava propisanih Ustavom, ratifikovanim međunarodnim ugovorima, opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ovim zakonom (čl. 8).

U članu 33, tačka 7 Zakona o policiji¹¹ navodi se da je, pri obavljanju policijskih poslova, policija dužna da se pridržava utvrđenih i dostignutih standarda policijskog postupanja, uzimajući u obzir međunarodne opšte prihvачene standarde postupanja koji se odnose na zabranu mučenja i primene nečovečnih i ponižavajućih postupaka.

⁹ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/06.

¹⁰ Službeni glasnik RS, br. 55/2014.

¹¹ Službeni glasnik RS, br. 6/2016, 24/2018 I 87/2018.

U skladu sa obavezom da se omogući i izvrši krivično gonjenje osoba koje počine torturu ili zlostavljanje, Krivični zakonik Republike Srbije (KZ)¹² ovakvo postupanje tretira kao krivična dela definisana u članu 136 (iznuđivanje iskaza) i članu 137 (zlostavljanje i mučenje). U prvom slučaju, krivično delo postoji kada službeno lice u vršenju službe upotrebi silu ili pretnju ili drugo nedopušteno sredstvo ili nedopušten način u nameri da iznudi iskaz ili drugu izjavu od okrivljenog, svedoka, veštaka ili drugog lica (čl. 136, st. 1). Ukoliko je vršenje ovog dela praćeno teškim nasiljem ili ako su usled iznuđenog iskaza nastupile teške posledice za okrivljenog u krivičnom postupku, postojaće teži kvalifikovani oblik dela (čl. 136, st. 2 KZ). Kod krivičnog dela zlostavljanje i mučenje objekat zaštite je dostojanstvo ljudske ličnosti (čl. 137 KZ). Delo je sistematizovano u grupi krivičnih dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina, iako se u uporednom zakonodavstvu mogu naći rešenja koja ovo delo svrstavaju u grupu krivičnih dela protiv čovečnosti i ljudskog dostojanstva što, čini se, ima više osnova. Radnja izvršenja krivičnog dela javlja se u dva oblika. Prvi oblik se odnosi na zlostavljanje drugog lica (čl. 137, st. 1), odnosno postupanje na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo, dok je drugim oblikom inkriminisana tortura (čl. 137, st. 2). S tim u vezi, pojedini autori smatraju da se ovde zapravo radi o dva zasebna krivična dela, odnosno „razlike između ova dva oblika ponašanja, posebno u pogledu težine dela su velike, *ratio legis* im je takođe različit a i prema grupnom zaštitnom objektu trebalo bi da budu svrstana u različite delove KZ“ (Kolarić, 2017: 34). Imajući u vidu radnju izvršenja mučenja (čl. 137, st. 2), može se zaključiti da postoje tri osnovna elementa bitna za njegovo postojanje: da se drugome nanosi veliki bol ili teške patnje (fizičke ili psihičke); da se to čini sa umišljajem i sa posebnim ciljem, kao što je dobijanje informacija, zastrašivanje i slično. Najvažnija novina kod ovog krivičnog dela jeste u tome što izvršilac osnovnog oblika može biti svako lice, a u slučaju da je reč o službenom licu koje ovo delo učini u vršenju službe, postoji njegov kvalifikovani oblik (Stojanović, 2017: 432). Međutim, treba imati u vidu da iznuđivanje iskaza predstavlja jednu od radnji mučenja, odnosno radnja izvršenja krivičnog dela iznuđivanje iskaza odgovara kvalifikovanom obliku krivičnog dela zlostavljanje i mučenje kada ga je izvršilo službeno lice (čl. 137, st. 3, u vezi sa st. 2), što otvara pitanje na osnovu kojih kriterijuma će javni tužilac odlučiti za koje od ta dva dela će goniti okrivljenog.

¹² Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

Kada je reč o kaznenoj politici, sa stanovišta Komiteta, kao i Komiteta protiv torture Ujedinjenih nacija, zaprećene kazne za navedena krivična dela su neadekvatne.¹³ Takođe, i u izveštajima Evropske komisije o napretku Srbije u procesu evropskih integracija ističe se da visina propisanih kazni za krivična dela kojima se inkriminiše mučenje ne odgovara težini samog dela.¹⁴ Naime, najveća propisana kazna za krivično delo zlostavljanje i mučenje je kazna zatvora u trajanju od jedne do osam godina, a za krivično delo iznuđivanje iskaza od dve do deset godina zatvora, dok se, na osnovu prakse Komiteta protiv torture UN, odgovarajućim smatraju kazne zatvora u rasponu od šest do dvadeset godina. Najzad, uprkos tome što sama Konvencija protiv torture ne pominje zastarelost u pogledu torture i zlostavljanja, Komitet protiv torture smatra da je zabrana torture i zlostavljanja takve prirode da ovi zločini ne zastarevaju. Imajući u vidu da mučenje predstavlja direktno kršenje peremptrone norme međunarodnog običajnog prava, tj. da predstavlja akt kojim se direktno zadire u opšteprihvaćenu civilizacijsku tekovinu, ima smisla razmišljati u tom pravcu (Kolarić, 2017: 37).

U skladu sa obavezom koja proizilazi iz Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture, kojim se predviđa da sve države potpisnice uspostave nacionalne mehanizme za prevenciju torture, koji će redovnim posetama ustanovama u kojima se nalaze lica lišena slobode delovati preventivno u cilju poboljšanja njihovog tretmana i uslova u kojima se ta lica nalaze, Zakonom o dopuni Zakona o ratifikaciji Opcionog protokola,¹⁵ Zaštitnik građana je određen da obavlja poslove Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture (NPM).¹⁶ Ove poslove obavlja u saradnji sa ombudsmanima autonomnih pokrajina i udruženjima čiji je cilj, određen statutom, unapređenje i zaštita ljudskih prava i sloboda. Posete ustanovama u kojima su smeštena lica lišena slobode NPM Srbije obavlja po unapred utvrđenoj metodologiji, koja prepoznaje redovne posete, posete radi praćenja postupanja po preporukama (*follow-up*), tematske i vanredne (*ad hoc*) posete. Posete mogu biti najavljene i nenajavljene, a nakon svake posete NPM sačinjava izveštaj u kojem utvrđuje propuste i upućuje preporuke za otklanjanje uočenih nedostataka koji mogu

¹³ Videti: Komitet protiv torture, 2015: 8 i Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponizavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT/ inf (2018) 21, str. 24.

¹⁴ Videti: European Commission, 2016: 24, 61.

¹⁵ Službeni glasnik RS – međunarodni ugovori, br. 7/2011.

¹⁶ Više o tome videti na: <https://npm.rs/>, stranici pristupljeno 12.3.2019. godine.

dovesti ili dovode do torture ili zlostavljanja (Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, 2018: 17).

Stanje i izazovi u pogledu prevencije torture lica lišenih slobode u Srbiji

Shodno izveštajima Zaštitnika građana, u Republici Srbiji ne postoji tortura kao organizovana i podsticana pojava od strane državnih organa, ali su uočena pojedina postupanja nadležnih organa prema licima lišenim slobode koja, imajući u vidu njihov intenzitet i trajanje, mogu prerasti, a u pojedinim slučajevima i prerastaju, u ponižavajuće ili nečovečno postupanje, pa i torturu (Zaštitnik građana, 2018: 4). Takođe, sistemski nedostaci u organizaciji i postupanju prema licima lišenim slobode, poput neadekvatnih smeštajnih uslova u pojedinim kapacitetima, nepostojanja ili nesuprovođenja procedura, nedostatka odgovarajućeg psiho-socijalnog tretmana, neadekvatne zdravstvene zaštite i kadrovskih nedostataka, mogu, naročito u svom kontinuitetu, poprimiti karakter nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja.

U praksi se, kao najčešći vid torture i nečovečnog postupanja, javlja neadekvatno postupanje policijskih i zatvorskih službenika prema licima lišenim slobode, koje se ogleda u prekomernoj, odnosno protivpravnoj primeni sile. Pored toga, loši materijalni uslovi kojima su izložena lica lišena slobode i različiti aspekti zatvorskog režima, takođe, mogu učiniti da boravak, sam po sebi, bude nečovečan i ponižavajući, odnosno, mogu predstavljati kršenje zabrane zlostavljanja. U skladu sa tim, u ovom delu su analizirani konkretni primeri neadekvatnog postupanja policijskih i zatvorskih službenika prema licima lišenim slobode i ukazano je na uslove u kojima borave ova lica i način na koji se prema njima postupa. S tim u vezi, ukazano je i na određene mehanizme postupanja u cilju zaštite lica lišenih slobode od torture, odnosno probleme koji se u vezi sa njihovom primenom javljaju u praksi i dat je predlog aktivnosti u cilju unapređenja zaštite ovih lica.

Neadekvatno postupanje policijskih i zatvorskih službenika

Policijski i zatvorski službenici su dužni da se u svom radu pridržavaju zakona i drugih propisa i akata Republike Srbije, etičkog kodeksa i međuna-

rodnih akata o zabrani zlostavljanja. Ovo je od posebnog značaja ako imamo u vidu praksu ELJSP, iz koje proizlazi da je odgovornost za sudbinu lica lišenih slobode na državnim vlastima, te da je obaveza države da licima koja se nalaze pod njenom brigom pruži zaštitu prava na život i telesni integritet (Mrvić-Petrović, 2007: 363). Tako je ELJSP u slučaju *Karabulea protiv Rumunije* (Carabulea v. Romania, App. no. 45661/99 (2010), paragraf 108), naveo da ako neko lice, koje je u trenutku lišenja slobode u dobrom zdravstvenom stanju, kasnije umre, na državi je obaveza da ponudi uverljivo objašnjenje okolnosti koje su dovele do njegove smrti.

Međutim, praksa ukazuje na neadekvatno postupanje policijskih i zatvorskih službenika prema licima lišenim slobode, koje se posebno ogleda u prekomernoj upotrebi sile od strane policijskih službenika prilikom lišenja slobode, prilikom transporta od mesta hapšenja do policijske stanice, tokom saslušanja u policijskoj stanici, kao i u protivpravnoj primeni sile prema osuđenicima od strane zatvorskih službenika. Naime, poslednji, kao i prethodni izveštaji Komiteta, ukazuju na to da se svrha torture nije bitno promenila,¹⁷ te da se i dalje koristi kao sredstvo za iznuđivanje priznanja, informacija i slično. U tom smislu, ističe se da najveću opasnost predstavlja period u kojem se uhapšeno lice nalazi pod kontrolom policije, jer u tom periodu policijski službenici dolaze u iskušenje da silom ili pretnjama iznude priznanje ili drugu informaciju od privedenog lica. To potvrđuju izveštaji Komiteta u kojima su ustanovljeni brojni slučajevi primene nesrazmerne sile prilikom lišenja slobode kada je lice već stavljeno pod kontrolu (CPT/Inf (2009) 1: 11). Takođe, Komitet je više puta osudio praksu stavljanja poveza preko očiju osobama u policijskom pritvoru, navodeći da se na ovaj način onemogućava da lice lišeno slobode identificuje službeno lice u slučaju zlostavljanja, kao i da, samo po sebi, pokrivanje očiju predstavlja „vrstu okrutnog ponašanja čiji je efekat na osobu koja je tome izložena često isto što i psihološko zlostavljanje“ (CPT/Inf (2002) 15, para. 37, 38, 39).

Tokom poslednje posete, delegacija Komiteta je primila značajan broj navoda o neadekvatnom fizičkom postupanju policijskih službenika prema zadržanim licima, koje se uglavnom odnosilo na šamare, udarce rukama i nogama, udarce službenom palicom, nestandardnim predmetima (kao što je palica za bejzbol). Pored toga, Komitet je primio i nekoliko tvrdnjii lica osum-

¹⁷ Sudska tortura, koja se u Srbiji primenjivala u svrhu iznuđivanja priznanja ukinuta je 1858. godine.

njičenih za krivična dela da su bili izloženi šokovima ručnim električnim aparatima prilikom hapšenja ili tokom ispitivanja.¹⁸ S tim u vezi, u kancelarijama kriminalističkih inspektora pronađeni su nestandardni predmeti, kao što su palica za bejzbol, električni produžni kablovi, službene palice i bokseri što, u slučajevima kada isti nisu propisno obeleženi, registrovani i smešteni u poseban skladišni prostor, već se nalaze u prostorijama u kojima se saslušava ili drži lice lišeno slobode, može da izazove sumnju u to da su pojedina lica bila izložena pretnjama ili da su udarana ovim predmetima.

Jedan od uočenih problema odnosi se i na neadekvatno vođenje evidencije o zadržanim licima. Ovaj problem proizlazi iz činjenice da se zadržano lice često ne nalazi u policijskoj stanici u kojoj se vodi zapisnik već u drugoj stanici u okviru policijske uprave, što otežava razmenu informacija između policijskog službenika koji neposredno nadzire zadržano lice i onog koji vodi zapisnik, blagovremeno štampanje zapisnika i uručenje zadržanom licu prilikom prestanka njegovog zadržavanja i uredno vođenje predmeta zadržavanja. S tim u vezi, Komitet smatra da bi se osnovne garancije date osobama u policijskom pritvoru mogle dodatno osnažiti ukoliko bi postojao jedinstven i sveobuhvatan policijski zapisnik za svaku pritvorenu osobu, u kojem bi bili evidentirani svi aspekti pritvora i sve radnje preduzete u vezi pritvorenih osoba.¹⁹

Nacionalni mehanizam za prevenciju torture je tokom poseta obavljenih u 2017. godini ustanovio da nisu na sistemski način propisane tehničke karakteristike sredstava prinude, niti je precizno uređena njihova upotreba, što može predstavljati zlostavljanje i mučenje i dovesti do rizika od nastanka ozbiljnih povreda (Nacionalni mehanizam za prevenciju protiv torture, 2018: 30). U tom smislu, radi zaštite od zlostavljanja, ukazano je na potrebu da se propiše način i ograničenje upotrebe svakog sredstva prinude, odredi na kom delu tela se može primeniti i u kom intenzitetu kako bi se sprečile negativne posledice upotrebe, kao i da se isključi mogućnost da se nad određenim kategorijama lica upotrebe pojedina sredstva prinude (osobe sa invaliditetom, bolesni, stari). Pored toga, ukazano je i na potrebu vođenja preciznih evidencijskih upotrebi sredstava prinude i stvaranju neophodnih uslova da policijski službenici budu obučeni za rukovanje i upotrebu ovih sredstava.

¹⁸ Videti: Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT/Inf (2018) 21, str. 9.

¹⁹ Videti: Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (2002) *Najbitniji odeljci Opštih izveštaja*, CPT/Inf/E (2002) 1-Rev. 2006.

Postoji još jedan značajan problem u pogledu prevencije torture i zlostavljanja u Republici Srbiji koji proizlazi iz činjenice da policijski službenici neretko prisustvuju zdravstvenom pregledu zadržanih lica, odnosno lica lišenih slobode, što može negativno uticati na osobe koje su prethodno bile izložene prekomernoj upotrebi sile, zlostavljanju ili torturi od strane službenih lica. To ukazuje na potrebu da se, u slučaju sumnje na zlostavljanje ili torturu, lekarski pregledi moraju sprovoditi isključivo u prisustvu medicinskog osoblja, a da nemedicinsko osoblje može samo izuzetno da prisustvuje pregledu, i to na osnovu zahteva nadležnog lekara, uz obavezu evidentiranja činjenica koje opravdavaju razlog za takvu odluku. Važno je napomenuti dužnost lekara da u medicinsku dokumentaciju upisuje mišljenje o povezanosti navoda povređenog o nastanku povrede i nastalih povreda i obaveštava upravnika zavoda o bilo kom znaku ili indikaciji da se sa osuđenim postupa nasilno. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ovakvu dužnost lekara izričito propisuje odredbom člana 115 stav 1 tačka 6, iz čega proizlazi da svaki slučaj u kome lekar propusti da iznese svoje mišljenje o povezanosti navoda povređenog o nastanku povrede i nastalih povreda, a u slučaju da postoje znaci da je prema osuđenom primenjeno nasilje, kao i propuštanje da o tome obavesti upravnika zavoda, predstavlja nezakonito postupanje lekara. Osim toga, odredbom člana 144 stav 4 ovog zakona, predviđeno je da se nakon primene mere prinude upravniku, pored pisanih izveštaja službe za obezbeđenje, bez odlaganja dostavlja i medicinska dokumentacija i izveštaji o obavljenim lekarskim pregledima.

Iako praksa pokazuje da je opasnost od fizičkog zlostavljanja lica lišenih slobode najveća u periodu dok se ona nalaze pod kontrolom policije, posebno tokom saslušavanja u policijskoj stanici, to ne znači da u kaznenim zavodima ova lica nisu izložena navedenom riziku. Na to ukazuje i praksa ELJSP, a slučaj koji je privukao posebnu pažnju je slučaj *Petković protiv Srbije* (predstavka br. 31169/08), u kome je Srbija, bez upuštanja u raspravu, priznala da je povredila član 2 i član 3 Konvencije, zato što je u jednom od zatvora usled posledica brutalnog prebijanja preminuo sin podnositeljke predstavke. Međutim, kada su u pitanju navodi o fizičkom zlostavljanju u ovim ustanovama, primećuje se da postoji nedostatak navedenih podataka, te je očigledno da postoji izrazita tamna brojka. Razloge za to možemo tražiti u činjenici da lica lišena slobode ne prijavljaju nasilje iz straha, odnosno kako bi izbegli dalju odmazdu, a često i zbog nepoznavanja dostupnih mehanizama zaštite, nepoverenja u upravu zavoda, nadležne institucije i slično (Tanjević, 2018: 195).

Iako je nesporno da usled problema prenaseljenosti penitencijarnih ustanova, odnosno velikog broja zatvorenika s jedne, i nedovoljnog broja zaposlenih u službi obezbeđenja s druge strane, nije jednostavno održavati red i disciplinu, kao i da zatvorsko osoblje u određenim situacijama mora primeniti silu da bi obuzdalo zatvorenike koji nasilno reaguju, oni to nikako ne bi smeli da rade koristeći nedozvoljena sredstva, niti kao kaznu smeju upotrebljavati fizičku snagu i druge mere prinude. Prema zatvoreniku koji ispolji neposlušnost mogu se preduzeti samo mere predviđene disciplinskim postupkom. Imajući u vidu navedeno, Komitet preporučuje da vlasti moraju da upute snažnu poruku da je neadekvatno postupanje prema licima lišenim slobode protivzakonito, neprofesionalno i da podleže odgovarajućim sankcijama, a ovu poruku treba ponavljati u odgovarajućim vremenskim razmacima na nivou policijskih uprava.²⁰

Zatvaranje osuđenih lica u samicu, takođe, pod određenim uslovima može biti kvalifikованo kao nečovečno ili ponižavajuće postupanje. Stoga, napred pomenuti međunarodni dokumenti dopuštaju upućivanje u samicu samo u izuzetnim slučajevima i za određen vremenski period, koji mora biti što je moguće kraći. Dakle, mera upućivanja u samicu može se smatrati opravdanom samo ukoliko je proporcionalna, zakonita i neophodna. U suprotnom, može se tvrditi da predstavlja mučenje, nehumano ili ponižavajuće postupanje.

Preopterećenost smeštajnih kapaciteta (uslovi smeštaja)

Preopterećenost smeštajnih kapaciteta u ustanovama u kojima se nalaze lica lišena slobode i dalje predstavlja veliki problem, pri čemu su posebno primetni nedostaci smeštajnih kapaciteta u oblasti policijskog zadržavanja. Naime, u velikom broju policijskih stanica ne postoje posebne prostorije za policijsko zadržavanje, a lica lišena slobode se zadržavaju po kancelarijama ili se po nalogu javnog tužioca smeštaju u pritvorske jedinice zatvora. Postoje brojni primeri iz prakse u kojima postoji višečasovno, celodnevno policijsko zadržavanje ovih lica u kancelarijskim i drugim nemomenskim i neuslovnim prostorijama, te se smeštanje u takvim prostorijama može okarakterisati kao nehumano postupanje. S tim u vezi, potrebno je da se preduzmu koraci kako bi se obezbedilo da prostorije za zadržavanje u policijskim stanicama budu

²⁰ Videti: Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT/Inf (2018) 21, str. 15.

osposobljene za boravak duži od nekoliko časova i da se obezbede neophodni uslovi, u smislu adekvatne higijene, dobrog osvetljenja, čiste čebadi, dušeka, dostupne vode za piće i slično.

Tokom svojih brojnih poseta, Komitet je utvrdio da su pritvorenici često morali da dele ćelije koje su imale manje od 3 kvadratna metra prostora po osobi (a ponekad čak i manje od 2). Ove uslove dodatno pogoršava to što pritvorenici moraju da provode većinu vremena u svojoj ćeliji, jer je režim organizovanih aktivnosti neretko veoma ograničen za ovu kategoriju lica lišenih slobode.²¹

Jedna od stvari koja je simptomatična za gotovo sve kazneno-popravne zavode u Republici Srbiji, a naročito za pritvorske jedinice tih ustanova, jesu različiti oblici ploča, tabli i sličnih sprava postavljenih iz bezbednosnih razloga na prozore pritvorskih prostorija. Ovakva praksa onemogućava dotok svežeg vazduha i provetravanje, a u kombinaciji sa prenaseljenošću i lošom higijenom stvara pogodne uslove za nastanak različitih bolesti. Pojedini zavodi imaju i neuslovne prostorije za izvršenje disciplinske mere upućivanja u samicu, jer u njima ne postoji adekvatan dotok prirodne svetlosti i svežeg vazduha u meri koja omogućava adekvatno provertravanje. Shodno tome, Komitet preporučuje da se ćelijski prozori projektuju tako da omoguće zatvorenicima pogled na svet izvan ćelije, a što se tiče veštačkog osvetljenja, ono mora biti dovoljno jako da omogući čitanje i rad bez smetnji za vid. S tim u vezi, i praksa ESLJP pokazuje da produžena izloženost lošim materijalnim uslovima u zatvorima može biti takva da predstavlja zlostavljanje ili može pogoršati druge vidove postupanja i kažnjavanja tako da dovede do kršenja člana 3 Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

U najkraćem, negativne posledice preopterećenosti smeštajnih kapaciteta zavoda za izvršenje krivičnih sankcija mogu se svesti na nekoliko tačaka: 1) postojeći zavodi za izvršenje krivičnih sankcija raspolažu zastarelim, nedovoljnim objektima za smeštaj zatvorske populacije; 2) prenaseljenost zatvora podrazumeva ne samo neadekvatne uslove smeštaja, već onemogućava aktivnosti izvan ćelije, onemogućava rehabilitovanje zatvorenika radi pripreme za reintegraciju u društvo i dovodi do kršenja ljudskih prava osuđenika garantovanih međunarodnim pravnim aktima i pozitivnopravnim propisima Republike Srbije; 3) prenaseljenost i uslovi koji

²¹ CPT (2017) *Zadržavanje u pritvoru*, izvod iz 26. Opšteg izveštaja Komiteta protiv torture, CPT/Inf, str. 3.

vladaju unutar zatvora mogu dovesti do razdražljivosti, nezadovoljstva, neprijateljstva, odnosno nemira i sukoba, kako između samih zatvorenika tako i između zatvorenika i zaposlenih u službi obezbeđenja (Tanjević, 2018: 169).

Nedostaci u sprovođenju istraga o navodima o neadekvatnom postupanju

Komitet je u svojim izveštajima ukazao na dužnost nadležnih organa da uspostave delotvoran sistem istrage navoda o neadekvatnom postupanju policijskih službenika. Na ovu obavezu ukazuje i nekoliko presuda ESLJP koje se odnose na Srbiju. Na primer, u predmetu *Lakatoš i dr. protiv Srbije* (Lakatoš and Others v. Serbia, App. no. 3363/08), ESLJP je razmatrao slučaj lošeg postupanja prema podnosiocima predstavke, koji su u policijskoj upravi u Novom Sadu bili izloženi prekomernoj upotrebi sile od strane policije prilikom hapšenja i zlostavljanju u pritvoru. Podnosioci predstavke istakli su da su tokom krivičnog postupka bili zlostavljeni od strane policije, ali nisu podneli krivične prijave protiv učinioca, što su srpske vlasti istakle u svom podnesku sudu. Utvrdivši da su podnosioci predstavke zaista bili izloženi nečovečnom i ponižavajućem postupanju, ESLJP je ovu primedbu vlasti odbacio i utvrdio povredu procesnog aspekta člana 3 Konvencije, ističući sledeće: „Čak i kada nije podneta krivična prijava u strogom smislu, istraga se mora započeti ukoliko postoje dovoljno jasne indikacije da je došlo do lošeg postupanja [...] Žrtve navodnog kršenja nisu u obavezi da same preuzmu gonjenje policijskih službenika za koje se sumnja da su ih zlostavljali. Ovo je dužnost javnog tužilaštva, koje je u tom smislu bolje pripremljeno [...] Ako podnositelj predstavke ipak preuzme gonjenje i postupak protiv službenika optuženih za zlostavljanje dođe do suda, ovaj postupak mora postati inherentan deo slučaja i mora se uzeti u obzir [...]”.

U slučaju *Krsmanović protiv Srbije* (Krsmanović v. Serbia, App. no. 19796/14) ELJSP je zaključio da je došlo do proceduralne povrede člana 3 Konvencije, usled toga što srpske vlasti nisu sprovele efikasnu istragu o zlostavljanju podnosioca predstavke i pored detaljnih navoda podnosioca predstavke o vremenu kada se zlostavljanje dogodilo, mogućim učiniocima kao i lekarskim izveštajima o pretrpljenim povredama i televizijskom snimku na kome se vide velike modrice na licu podnosioca predstavke a koje ukazuju na fizičko zlostavljanje.

Sličan je i slučaj *Habimi i drugi protiv Srbije* (Habimi and Others v. Serbia, App. no. 19072/08), kada je grupa zatvorenika podnela krivične prijave, tvr-

deći da je 2006. godine prekoračena mera prinude prilikom gušenja pobune u niškom zatvoru. Podnosioci predstavke su tvrdili da su zlostavljeni za vreme posebne policijske operacije 24. novembra 2006. godine i da uopšte nije bilo delotvorne zvanične istrage tog događaja. Pokrenuli su postupak pred Evropskim sudom za ljudska prava, koji je ocenio da su zatvorenici bili žrtve nasilja, a da državni organi nisu sproveli efikasnu i nepristrasnu istragu, te da je Srbija prekršila član 3 Konvencije koji zabranjuje torturu.

Imajući u vidu veliki broj krivičnih prijava protiv policajaca i zaposlenih u službama obezbeđenja kazneno-popravnih zavoda, koje su odbačene u periodu od stupanja na snagu Zakonika o krivičnom postupku (1.10.2013.) do kraja 2016. godine, može se zaključiti da postoji ozbiljan problem u sprovođenju istrage povodom navoda o zlostavljanju, koji doprinosi tome da službena lica koja su činila zlostavljanje u velikom broju slučajeva izbegnu odgovornost.²² Slična situacija je i kod presuda koje su donete u postupcima protiv službenih lica koja su optužena za krivična dela iz čl. 136 i 137 KZ, s obzirom na to da je primetno da ovi postupci predugo traju i da je kaznena politika blaga, a da je uobičajena sankcija uslovna osuda.

Mere zaštite od neadekvatnog postupanja

U okviru mera zaštite od neadekvatnog postupanja prema licima lišenim slobode, uočen je određen broj nedostataka u vidu kasnog obaveštavanja o pritvoru, korišćenja usluga branilaca po službenoj dužnosti u sprečavanju neadekvatnog postupanja i njihovog lošeg rada i nedostatka poverljivosti lekarskih pregleda pritvorenih lica. Tokom svoje poslednje posete Komitet je ustanovio da mnoga lica uhapšena u većim gradskim sredinama van svoje kuće, nisu mogla da kontaktiraju članove porodice u početnim fazama zadržavanja, te da su njihove zahteve da obavestite treće lice o svom hapšenju policijski službenici odbili.²³ Posebno je istaknuta zabrinutost zbog lošeg kvaliteta rada advokata po službenoj dužnosti koji se često sa svojim klijentima vide samo na суду, i koji neretko nemaju dovoljno znanja i veština da pružaju odbranu u krivičnim predmetima. Istaknuta je zabrinutost i zbog činjenice da lica koja je poli-

²² Više o tome na: <http://www.bgcentar.org.rs/zatvaranje-kao-krajnja-mera-potpuna-zabranazlostavljanja/>, stranici pristupljeno 28.6.2018.

²³ Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT/Inf (2018) 21, str. 23.

cija pozvala i ispitivala kao svedoke a koja su kasnije optužena imaju pravo na advokata samo od trenutka kada su optužena (Komitet protiv torture, 2015: 3, 9). Pored toga, žalbeni sistem na nivou zatvorskog sistema je na niskom nivou funkcionalnosti, bilo da je reč o ostvarivanju prava zatvorenika ili o komunikaciji na nivou ovog sistema. S tim u vezi, može se konstatovati da nijedan od vandskih pravnih mehanizama u okviru kojih se mogu istraživati navodi o zlostavljanju od strane državnih organa nije dovoljno efikasan (Tanjević, 2018: 198). Naime, iako ZIKS i pravilnici o kućnom redu predviđaju mogućnost da osuđeni podnese pritužbu ovlašćenom licu koje nadzire rad zavoda, nijedan od ovih propisa ne određuje kako se postupa sa takvim pritužbama. ZIKS ne predviđa mehanizam zaštite prava pritvorenih i osuđenih lica, kada je neophodno pružiti zaštitu bez odlaganja usled okolnosti koje zahtevaju hitnost. Takođe, nije predviđen rok u kome sudija za izvršenje mora doneti odluku kada je pritužba pritvorenika, odnosno zahtev za zaštitu osuđenih lica osnovan. Pored toga, ovaj zakon ne predviđa rok u kome se ima otkloniti posledica kršenja prava pritvorenika, odnosno osuđenih lica, kao i druge utvrđene nepravilnosti, što ostavlja mogućnost da sudija za izvršenje o tome odlučuje na osnovu svoje diskrecione ocene, čime se može povrediti pravo na suđenje u razumnom roku pritvorenika, odnosno osuđenog lica lišenog slobode.

Predlog aktivnosti u cilju unapređenja zaštite lica lišenih slobode od torture

Imajući u vidu da je napred istaknuto da praksa pokazuje da najveću opasnost od zlostavljanja predstavlja period u kojem se uhapšeno lice nalazi pod kontrolom policije, neophodno je preduzeti različite mere kako bi se spričilo neadekvatno postupanje policijskih službenika. Ove mere obuhvataju, pre svega, obuku za policijske operativce i istražitelje o odgovarajućim metodama saslušanja i istražnim tehnikama, kako bi se obezbedilo da se kroz ispitivanje, odnosno saslušanje, dobiju tačne i pouzdane informacije o predmetu istrage, umesto da se pristup zasniva na iznuđivanju priznanja. Pored toga, neophodno je obezbediti posebne prostorije za saslušanje koje bi bile opremljene sa audio i/ili video opremom za snimanje policijskih saslušanja. Dobra praksa bila bi i obaveza sistematskog evidentiranja vremena kad saslušanje počinje i

završava se, svakog zahteva istaknutog od pritvorene osobe tokom saslušanja, evidentiranje svih osoba koje su prisutne tokom svakog saslušanja i slično.

Ako se ima u vidu da je veza između zavodskih službi za zdravstvenu zaštitu i prevencije zlostavljanja veoma značajna, jer su zdravstveni radnici u zavodu u položaju da blagovremeno uoče tragove zlostavljanja i dobiju informacije o zlostavljanju, neophodno je preduzeti aktivnosti u cilju unapređenja dokumentovanja povreda, na način da se u praksi obezbedi da se sve povrede zabeleže na posebnim obrascima namenjenim za tu svrhu, fotografiju i evidentiraju u knjizi povreda. Pritom, lica lišena slobode treba stimulisati da se, bez bojazni, obrate zatvorskom lekaru za pomoć u slučajevima kada je nad njima primenjena bilo kakva vrsta sile. Takođe, uprkos činjenici da je u pogledu kontrole pružanja zdravstvene zaštite učinjen pozitivan pomak jer je učestaliji nadzor nad radom zdravstvenih službi u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija od strane Ministarstva zdravlja, potrebno je da se Služba za zdravstvenu zaštitu izmesti iz Ministarstva pravde i stavi u nadležnost Ministarstva zdravlja.²⁴

Dalje, kada je reč o aktivnostima koje su u vezi sa sprečavanjem zlostavljanja u kazneno-popravnim zavodima, za otkrivanje i sprečavanje zlostavljanja značajno je da upravnici zavoda što ćeće obilaze prostorije u kojima borave lica lišena slobode i razgovaraju sa njima, kao i da podstaknu i druge zaposlene na prisniju komunikaciju sa osuđenicama radi izgradnje poverenja, konstruktivnih, pristojnih i humanih odnosa. Time, ne samo da će smanjiti rizik od zlostavljanja, već će se pojačati i kontrola i sigurnost, a za očekivati je da će i potreba za preduzimanjem disciplinskih mera biti manja ako se uspostave dobri kanali za komunikaciju koji će delovati u cilju preventivnog smirivanja mogućih problema.

U pogledu materijalnih uslova smeštaja lica lišenih slobode, ne može se osporiti činjenica da su poslednjih godina u Srbiji učinjeni značajni koraci u pravcu poboljšanja uslova smeštaja i povećanja kapaciteta u zavodima. Pored završetka izgradnje novog zatvorskog kompleksa u Pančevu koji je predviđen za smeštaj oko 500 lica lišenih slobode (300 osuđenih i 200 pritorenih lica), u toku su i radovi na rekonstrukciji smeštajnih kapaciteta u pojedinim zavodima i adaptaciji pojedinih prostorija za zadržavanje u policijskim stanicama koje ne ispunjavaju važeće standarde u pogledu materijalnih uslova. Poseban zna-

²⁴ Ovo je, između ostalog, preporuka na koju godinama ukazuje Komitet, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji i druge organizacije civilnog sektora.

čaj za dalje unapređenje u ovoj oblasti ima donošenje Pravilnika o uslovima koje treba da ispunjavaju prostorije za zadržavanje lica,²⁵ kojim se propisuju uslovi koje moraju da ispune sve prostorije za zadržavanje lica, a u skladu sa tim, u narednom periodu trebalo bi da se vrši adaptacija postojećih i izrada novih prostorija za zadržavanje lica. Međutim, iako je nesporno da sve navedeno doprinosi rešavanju problema preopterećenosti smeštajnih kapaciteta, kao i unapređenju zaštite lica lišenih slobode, treba imati u vidu činjenicu da je preopterećenost posebno izražena kod zatvorenih odeljenja, u kojima su i uslovi boravka najteži. Stoga je napredovanje u tretmanu osuđenih lica glavni preduslov za smanjenje prenaseljenosti u zatvorenim odeljenjima zavoda, pa će glavni izazov u narednom periodu biti uvođenje programa koji će uticati na napredovanje u tretmanu, odnosno prelazak iz zatvorenih odeljenja u poloutvorena i otvorena.

Suzbijanje neadekvatnog postupanja ne podrazumeva samo usvajanje odgovarajućih pravnih normi već i preduzimanje neophodnih koraka kako bi se obezbedila njihova primena, uključujući i blagovremeno prosleđivanje informacija o navodu o neadekvatnom postupanju nadležnim sudskim i tužilačkim organima. Stoga je od posebnog značaja vođenje delotvornih istraga o navodima o neadekvatnom postupanju, a sve sa ciljem da se promeni kultura nekažnjivosti torture. Navedeno zahteva i poboljšanje mehanizama unutrašnje kontrole, tužilaštva i sudova, u cilju efektivne i efikasne borbe protiv torture. Pre svega, tužilačke istrage u ovim predmetima treba da se vrše na sveobuhvatan način, što podrazumeva da javni tužilac nezavisno, nepristrasno, hitno i efikasno preduzme sve dokazne radnje i mere koje omogućavaju da se prikupe i obezbede dokazi o navodnom slučaju zlostavljanja, a potom i da izrečene kazne za utvrđeno neadekvatno postupanje budu odgovarajuće i srazmerne težini dela. Značajan korak u vezi sa sprovođenjem delotvorne i efikasne istrage prijava i pritužbi o prekoračenju policijskih ovlašćenja i bilo kom obliku zlostavljanja predstavlja donošenje Pravilnika o načinu vršenja unutrašnje kontrole²⁶ i Metodologije za sprovođenje istrage u slučajevima zlostavljanja od strane policije²⁷, ali je uz normativni okvir potrebno obezbediti jačanje kapaciteta Sektora unutrašnje kontrole i organizovati obuke za javne tužioce i policijske

²⁵ Službeni glasnik RS, br. 34/2018.

²⁶ Službeni glasnik RS, br. 39/2018.

²⁷ Dostupno na: <https://www.pars.rs/images/biblioteka/metodologija-za-sprovodjenje-istrage-u-slucajevima-zlostavljanja-od-strane-policije.pdf>, stranici pristupljeno 13.1.2019.

službenike u cilju adekvatne i efikasne primene usvojenih rešenja. Dakle, da bi odgovorila zahtevima člana 3 Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, država mora da obezbedi ne samo lako dostupnu proceduru obrade žalbi i sprovođenja istraga, već i efikasan sistem krivičnog pravosuđa. Shodno tome, kada pojedinac uloži osnovanu žalbu zbog postupanja protivnog članu 3 Konvencije, žalba mora biti ispitana na odgovarajući način od strane nadležnih organa. To podrazumeva obavezu da se predmet istraži, da istraga bude nezavisna, hitna, blagovremena, delotvorna i podvrgnuta kontroli javnosti, a da se, ukoliko se ustanovi krivica odgovornih lica, obezbedi da se ista adekvatno kazne. „Uspostavljanje adekvatne kaznene politike za krivična dela sa elementima zlostavljanja bi trebalo značajno da utiče i na generalnu prevenciju, jer su izvršiocи ovih krivičnih dela po pravilu policajci ili zatvorsko osoblje – dakle lica među kojima se brzo saznaje za izrečene kazne, koje bi shodno tome imali jak preventivni efekat” (Dragičević-Dičić, Janković, 2011: 183).

Zaključak

Pravo na fizički integritet i ljudsko dostojanstvo spadaju u osnovna ljudska prava, a zaštiti ovih prava služi zabrana mučenja i drugih oblika zlostavljanja. Borba protiv mučenja, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja lica lišenih slobode zahteva sveobuhvatan pristup koji obuhvata prevenciju, ali i efikasno postupanje onda kada je do kršenja zabrane zlostavljanja došlo, u smislu otkrivanja i kažnjavanja učinilaca. Od država se očekuje da pristupe relevantnim međunarodnim dokumentima, kao i da primenjuju preporuke nadležnih međunarodnih tela.

Republika Srbija ratifikovala je sve međunarodne instrumente kojima se garantuje apsolutna zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, ali kako to izgleda u praksi, to je drugo pitanje. Iako ohrabruje činjenica da je u poslednjih nekoliko godina preovladala svest državnih službenika koji postupaju prema licima lišenim slobode, kao i njihovih rukovodilaca, da je tortura nedozvoljeno postupanje, to ne znači da torture ili drugih oblika zlostavljanja u Republici Srbiji nema i da lica lišena slobode nisu kontinuirano izložena visokom riziku od torture. Stoga je potrebno izmeniti pravila koja se odnose na primenu sile i sredstava prinude prema licima lišenim slobode, odnosno prilagoditi ih novim minimalnim standardima Ujedinjenih

nacija i standardima i preporukama međunarodnih i nacionalnih preventivnih mehanizama. Uz to, potrebno je unaprediti materijalne uslove u penitencijarnim ustanovama, imajući u vidu da produžena izloženost lošim materijalnim uslovima može biti takva da predstavlja zlostavljanje ili može pogoršati druge vidove postupanja ili kažnjavanja. Treba i znatno unaprediti postupanje unutrašnjih kontrolnih mehanizama u državnim organima, a pre svega efikasnost tužilaštava i sudova u borbi protiv torture.

Zatvorska zdravstvena služba ima veliki uticaj na prevenciju zlostavljanja, zbog čega je neophodno obezbediti sistematsko registrovanje povreda na novoprimaljenim licima, kao i povreda zadobijenih u zatvoru od drugih zatvorenika ili od strane službenih lica. Pored toga, neophodno je da se te informacije, bez odlaganja i izuzetka, dostavljaju nadležnim istražnim organima.

S obzirom na to da zatvorsko osoblje predstavlja osnov dobrog zatvorskog upravljanja, njihovo zapošljavanje, obuka i uslovi rada treba da im omoguće da održavaju visoke standarde u brizi o osuđenim licima. Stručne obuke su naročito potrebne za pripadnike službe obezbeđenja, koji su već u kontaktu sa osuđenicima, a radi usvajanja fizičkih i psiholoških veština za održavanje reda, uz sprečavanje zlostavljanja i smanjivanje napetosti. Današnji stepen razvoja penološke teorije i prakse zahteva da zatvorski službenici, pored stručnosti, moraju posedovati i visok stepen humanosti. S tim u vezi, značajno je uspostaviti konstruktivne i pozitivne odnose između zatvorskog osoblja i zatvorenika, jer se na ovaj način direktno sprečava zlostavljanje i omogućava adekvatna reakcija ako do zlostavljanja ipak dođe.

Nedostaci i preporuke za oticanje istih, koje se godinama unazad ponavljaju u izveštajima Komiteta, Komiteta protiv torture Ujedinjenih nacija i Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, zahtevaju sistemski pristup u rešavanju problema koji su izneti u ovim izveštajima i iskorenjivanju torture. Imajući u vidu da pravo na fizički integritet i ljudsko dostojanstvo spadaju u osnovna ljudska prava i da se zabrana mučenja u opštem međunarodnom pravu tretira kao imperativna norma, koja je obavezujuća za sve države, Republika Srbija je u obavezi da sprovodi aktivnosti i mere usmerene na obezbeđenje punog poštovanja zabrane zlostavljanja i unapređenja stanja u ovoj oblasti.

Literatura

- CPT (2017) *Zadržavanje u pritvoru*, Izvod iz 26. Opštег izveštaja, CPT/Inf(2017)5.
- Dragičević-Dičić, R., Janković, I. (2011) *Sprečavanje i kažnjavanje mučenja i drugih oblika zlostavljanja – Priručnik za sudije i tužioce*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Jovašević, D. (2018) Tortura u savremenom krivičnom pravu i evropski standardi. *Vojno delo*, 2, str. 193-202.
- Kolarić, D. (2017) Krivično delo mučenje – de lege lata i de lege ferenda. U: B. Simeunović-Patić (ur.) *Policija i pravosudni organi kao garanti slobode i bezbednosti u pravnoj državi*. Beograd: Kriminalističko-poličijska akademija, str. 27-41.
- Konvencija protiv torture i drugih svirepih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/91.
- Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (2002) Najbitniji odeljci opštih izveštaja, CPT/Inf/E (2002) 1-Rev. 2006.
- Komitet protiv torture (2015) *Završna razmatranja drugog periodičnog izveštaja Srbije*, CAT/S/SRB/CO/2. Beograd: Kancelarija za ljudska prava.
- Komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT/Inf (2018) 21. Strazbur: Savet Evrope.
- Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
- Mrvić-Petrović, N. (2007) *Kriza zatvora*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Nacionalni mehanizam za prevenciju torture (2018) *Izveštaj za 2017. godinu*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, usvojen 9.1.2003. Rezolucijom A/RES/57/199.
- Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 105/2014.
- Pravilnik o uslovima koje treba da ispunjavaju prostorije za zadržavanje lica, Službeni glasnik RS, br. 34/2018.
- Pravilnik o načinu vršenja unutrašnje kontrole, Službeni glasnik RS, br. 39/2018.
- Stojanović, Z. (2017) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.

Tanjević, N. (2018) *Pogled kroz zatvorske rešetke*. Beograd: Fakultet za menadžment.

Zakon o dopuni Zakona o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, Službeni glasnik RS – međunarodni ugovori, br. 7/2011.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 55/2014.

Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 9/2003.

Zakon o ratifikaciji Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 9/91.

Zakon o ratifikaciji Konvencije o sprečavanju mučenja i nečovečnih postupaka i kažnjavanja izmenjen i dopunjen Protokolom 1 i Protokolom 2 uz Konvenciju, Službeni list SCG, Međunarodni ugovori br. 9/2003.

Zakon o policiji, Službeni glasnik RS, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/06.

Internet izvor

Beogradski centar za ljudska prava. Dostupno na: <http://www.bgcentar.org.rs/zatvaranje-kao-krajnja-mera-potpuna-zabranazostavljanja>, stranici pristupljeno 28.6.2018.

CPT/Inf (2002) 15, 12th General Report on the CPT Activities. Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680696a76>, stranici pristupljeno 12. 3.2018.

CPT/Inf (2009) 1, Report to the Government of Serbia on the Visit to Serbia Carried Out by the European Committee for the Prevention Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, Strasbourg, 14 January 2009. Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680697c4c>, stranici pristupljeno 11.1.2018.

European Commission (2016) SWD(2016) 361 final, Comission Staff Working Document *Serbia 2016 Report*, Brisel. Dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf, stranici pristupljeno 12.3.2018.

Lakatoš i dr. protiv Srbije (predstavka br. 3363/08). Dostupno na: http://www.zastupnik.gov.rs/images/Lakatos_p_3363_08_ser.pdf, stranici pristupljeno 13.1.2019.

Habimi i dr. protiv Srbije (predstavka br. 19072/08). Dostupno na: <http://www.zastupnik.gov.rs/uploads/cr/presude/u-odnosu-na-rs/presuda-evropskog-suda-za-ljudska>

prava-habimi-i-drugi-protiv-srbije-br.19072-08-objavljena-3.-juna-2014.-godine/Pre-suda_HABIMI_srpski.pdf, stranici pristupljeno 13.1.2018.

Izveštaji o posetama Komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja. Dostupno na: www.coe.int/en/web/cpt-serbia, stranici pristupljeno 12.3.2019.

Kršmanović protiv Srbije (predstavka br. 19796/14). Dostupno na: http://www.zastupnik.gov.rs/uploads/cr/presude/u-odnosu-na-rs/presuda-u-predmetu-kršmanovic-protiv-srbije-objavljena-19.-decembra-2017.-godine-predstavka-broj-19796-14/kršmanovic_p_19796_14_eng.pdf, stranici pristupljeno 13.1.2019.

Karabulea protiv Rumunije (Carabulea v. Romania, ECHR, predstavka br. 45661/99 (2010)). Dostupno na: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home&c=>, stranici pristupljeno 12.6.2018.

Nacionalni mehanizam za prevenciju torture. Dostupno na: <https://npm.rs/>, stranici pristupljeno 12.3.2019. godine.

OEBS (2018) *Metodologija za sprovođenje istrage u slučajevima zlostavljanja od strane policije*. Dostupno na: <https://www.pars.rs/images/biblioteka/metodologija-za-sprovodjenje-istrage-u-slučajevima-zlostavljanja-od-strane-policije.pdf>, stranici pristupljeno 13.1.2019.

Petković protiv Srbije (predstavka br. 31169/08). Dostupno na: <http://www.zastupnik.gov.rs/>, stranici pristupljeno 13.1.2019.

The United Nations Standard Minimal Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), Vienna, usvojena Rezolucijom Generalne skupštine UN 17. decembra 2015. godine, 70/175. Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA-RESOLUTION/E_ebook.pdf, stranici pristupljeno 12.6.2018.

Zaštitnik građana (2018) *Redovan godišnji izveštaj za 2017.* Dostupno na: <https://www.ombudsman.rs/>, stranici pristupljeno 12.3.2019. godine.

NATASA TANJEVIC*

Prevention of Torture of Persons Deprived of Liberty in Serbia: The State of Affairs and Challenges

According to numerous international documents, the Constitution of the Republic of Serbia as well as relevant laws and by-laws related to the criminal justice system in general and the field of execution of criminal sanctions in particular, there is an absolute prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment and of inviolability of physical and psychological integrity od people. Thus, the most important international documents related to the prohibition of ill-treatment of persons deprived of liberty are analysed in the paper. Moreover, the aim of the paper is to determine the extent to which Serbian legislation complies with the international standards in this field. In order to identify possible shortcomings in this area and, consequently, the needs for improving the protection of persons deprived of liberty from torture, special attention is given to the role of independent monitoring mechanisms in the prevention of torture. This is particularly important if bearing in mind that the right to physical integrity and human dignity falls under the human rights category and that the prohibition of torture has a special status in international law and is treated as an imperative norm, thus, binding every state.

Key words: torture, persons deprived of liberty, international standards, legislation, Serbia.

* Dr Natasa Tanjevic is Secretary General of the National Bank of Serbia.
E-mail: tanjevicn@gmail.com.

TEMIDA
2019, vol. 22, br. 1, str. 105-112
ISSN: 1450-6637

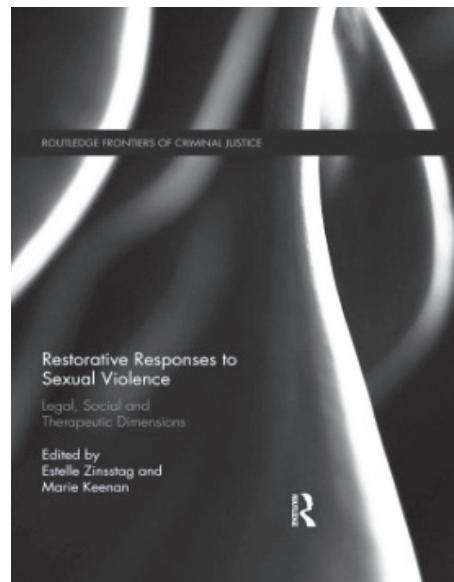
ESTELLE ZINSSTAG, MARIE KEENAN (UR.)

Restorative Responses to Sexual Violence – Legal, Social and Therapeutic Dimensions

(Restorativni odgovori na seksualno nasilje – Pravna, društvena i terapeutska dimenzija)

Routledge, New York, London, 2017, str. 306

Knjiga *Restorative Responses to Sexual Violence – Legal, Social and Therapeutic Dimensions* (Restorativni odgovori na seksualno nasilje – Pravna, društvena i terapeutska dimenzija), koju su uredile Estelle Zinsstag, istraživačica u Institutu za kriminologiju (Univerzitet u Luvenu, Belgija) i Marie Keenan, predavačica i istraživačica u Školi socijalne politike, socijalnog rada i socijalne pravde (Univerzitetski koledž u Dablinu, Irska), predstavlja rezultat projekta „Razvijanje integrisanih odgovora na seksualno nasilje: Interdisciplinarni istraživački projekat o potencijalima restorativne pravde“, koji je finansiran od strane Evropske komisije. Na prvi pogled, može se postaviti pitanje da li uopšte ima svrhe raspravljati o restorativnoj pravdi kada je reč o seksualnom nasilju. Ovo pitanje je sasvim opravdano budući da žrtve seksualnog nasilja čine jednu od posebno ranjivih grupa, koje najčešće trpe i sekundarnu, odnosno tercijarnu viktimizaciju. Čini se da je to bio jedan od razloga zbog kog su

urednice knjige na gotovo dvadesetak stranica najpre navele kompetencije svih učesnika na projektu, a potom, u uvodnom delu, izložile i opšte metološke napomene kojima su autori vođeni prilikom pisanja svojih radova, ukazujući na potencijal koji restorativni pristupi imaju u slučaju seksualnog nasilja. Pored uvodnog dela i zaključnih razmatranja, knjigu čine dve celine. Prva celina se sastoji od šest poglavlja i posvećena je teorijskom i konceptualnom okviru restorativne pravde i seksualnog nasilja sa aspekta pravnih, socioloških i feminističkih studija, dok se u drugoj celini, kroz sedam različitih poglavlja, autori i autorke bave pravosudnim i terapeutskim perspektivama društvene reakcije na seksualno nasilje.

U radu pod nazivom *Popravljanje štete/povrede u slučaju silovanja žena primenom restorativne pravde*, Nikki Godden-Rasul (Pravni fakultet, Univerzitet u Njukastlu) fokusira se na konceptualizaciju posledica, odnosno povreda nastalih usled krivičnog dela silovanja i načina na koji se ta konceptualizacija može iskoristiti u restorativnim programima. U analizi, ona polazi od tvrdnje da individualna pravda ne može biti postignuta bez određenog nivoa socijalne pravde. To se, pak, ne postiže samo simboličnim priznanjem da izvršenje krivičnog dela silovanja ostavlja posledice na žrtvu, već je neophodno pružanje usluga podrške žrtvama, kroz službe koje treba da obezbedi i finansira država. Takođe, ona zaključuje da, ukoliko restorativna pravda doprinosi popravljanju štete, u obzir se mora uzeti i to u kojoj meri ona može doprineti individualnoj i socijalnoj pravdi. Brunilda Pali (Institut za kriminologiju, Univerzitet u Luvetu), u radu pod nazivom *Ka integrativnom okviru za odgovor na seksualno nasilje: Feministička, abolicionistička, perspektiva socijalne povrede i restorativne pravde* upoređuje osnovna načela kritičke kriminologije, abolicionističke struje i feminističkog pravca sa restorativnom perspektivom u odgovoru na seksualno nasilje. Ona zaključuje da restorativni okvir kao takav ne može samostalno dati adekvatne odgovore na seksualno nasilje, već da je neophodno oslanjanje na teorijske postavke i saznanja koja su se razvila unutar drugih perspektiva u okviru kritičke kriminologije. U radu Marie Keenan, kourednice knjige, pod nazivom *Krivično pravo, restorativna pravda, seksualno nasilje i vladavina prava*, dati su argumenti „za“ i „protiv“ restorativne pravde u slučaju seksualnog nasilja, pri čemu se ova problematika sagledava iz ugla dva velika pravna sistema – kontinentalnog i angloameričkog. U radu se ističu razlike ova dva sistema u pogledu važećih proceduralnih pravila i njihove tradicije, što, prema mišljenju autorke, ima značajan uticaj na prihvatanje i primenu restorativne

pravde u odgovoru na seksualno nasilje. Koautorski rad Estelle Zinsstag, kourednice knjige i Virginie Busck-Nielsen, pravnice koja je angažovana na projektima Svetske banke i Evropske unije za zaštitu žena u Africi i na Bliskom Istoku, posvećen je seksualnom nasilju nad ženama i devojčicama u ratu i postojećim mehanizmima tranzicione pravde u odgovoru na ovaj oblik kriminaliteta. U radu pod nazivom *Seksualno nasilje u ratu i konvencionalni i restorativni odgovori: Potencijal „mešovitog pristupa“ u okviru tranzicione pravde* autorke nude načine za proširivanje postojećih praktičnih rešenja, koji predstavljaju kombinaciju konvencionalnih pravosudnih pristupa i određenih modela restorativne pravde, a koji se zasnivaju na kombinaciji odgovora na povredu na ličnom, porodičnom i nivou zajednice. Tony Ward, klinički psiholog (Škola za psihologiju, Viktorija Univerzitet u Wellingtonu), u svom radu pod nazivom *Restorativna pravda i problem dvostrukе uloge sa kojim se suočavaju praktičari*, ističe etičke dileme u pogledu primene restorativne pravde kod seksualnog nasilja, uz posebno naglašavanje važne uloge facilitatora, ali i prepoznavanja značaja da učinilac razume posledice izvršenog krivičnog dela i prihvati odgovornost za štetu koja je nastala izvršenjem dela, da bi sam restorativni proces imao smisla. Najzad, u radu Kathleen Daly (Grifit Univerzitet u Brizbejnu) pod nazivom *Seksualno nasilje i žrtve*, ukazuje se na neophodnost poređenja i ocene prednosti i ograničenja različitih mehanizama pravde u odgovoru na seksualno nasilje, i to na sistematski način. U tom smislu, ona je razvila model za ovu vrstu poređenja – Model viktimalizacije i pravde, koji se sastoji iz tri komponente: kontekst viktimalizacije, mehanizmi pravde i pravda za žrtve. U fokusu njenog rada je upravo ova treća komponenta u okviru koje je od posebne važnosti sagledavanje potreba žrtve.

Druga celina knjige počinje radom Kathleen Daly i Dannielle Wade (Grifit Univerzitet u Brizbejnu) pod nazivom *Seksualno nasilje među braćom i sestrama i interesovanje za pravdu za žrtve: Poređenje okupljanja za mlade i sudskog kažnjavanja*, koji se nadovezuje na prethodni rad. One u radu nude sistematsku empirijsku procenu više slučajeva seksualne viktimalizacije. Autorke prikazuju primenu novog metoda procene i poređenja restorativnih okupljanja i drugih mehanizama pravde u odgovoru na seksualno nasilje među braćom i sestrama i to iz perspektive žrtve. Autorke sugerisu da svako istraživanje na ovu temu treba da ima za cilj da se identifikuje šta je to što jedan model pravde čini više i bolje za žrtve u odnosu na neki drugi, te da se na osnovu toga radi na osmišljavanju novih i transformisanju postojećih aktivnosti, kako

na nivou pravosuđa, tako i u okviru civilnog sektora kako bi dostizanje pravde bilo efikasnije. U vezi sa tim, one ukazuju na koji način pravosudni mehanizmi mogu da unaprede odgovor na seksualno nasilje posmatrano iz ugla žrtve. Clare McGlynn (Pravni fakultet Univerziteta u Daramu), Julia Downe (Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Daramu) i Nicole Westmarland (Pravni fakultet Univerziteta u Daramu i Centar za istraživanje nasilja i zlostavljanja), u svom radu pod nazivom *Traženje pravde za one koji su preživeli seksualno nasilje: Prepoznavanje, glas i posledice*, analiziraju viđenje „pravde“ od strane žena koje su preživele seksualno nasilje. Poseban fokus je na njihovom viđenju koncepata prepoznavanja, glasa i posledica. Autorke ističu da, posmatrano iz ugla preživelih, koncept pravde prevazilazi okvire i konvencionalne krivične pravde ali i restorativnih pristupa, te se zalažu za preispitivanje šireg razumevanja pravde u slučajevima seksualnog nasilja. U radu pod nazivom *Postizanje pravde: Učesnici restorativnih procesa u okviru projekta Restore*, koji je zasnovan na retrospektivnoj analizi dvanaest slučajeva silovanja na Novom Zelandu i to primenom napred pomenutog Modela viktimizacije i pravde, autorke Shirley Jülich (Fakultet socijalnog rada Univerziteta Massey) i Fiona Landon, akreditovana facilitatorka, ukazuju da su u većini ispitanih slučajeva ostvareni željeni ishodi i da su potrebe i interesi žrtava zadovoljeni. Međutim, važno je naglasiti da je istraživanjem pokazano i to da je sposobnost učinioca da razume negativan uticaj njegovog štetnog seksualnog ponašanja jedini deo procesa koji nije dao adekvatne rezultate. Terapeutска praksa u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) izneta je u radu Elise C. Lopez, koordinatorke programa za prevenciju seksualnih napada (Koledž za javno zdravlje Univerziteta u Arizoni) i Mary P. Koss, profesorke na pomenutom koledžu i autorke prve nacionalne studije o seksualnom zlostavljanju među studentima u SAD. U radu pod nazivom *Program RESTORE u slučaju seksualnih delikata: Razlikovanje terapeutске jurisprudencije od restorativne pravde sa terapeutskim komponentama* autorke prave razliku između terapeutске jurisprudencije i restorativne pravde sa terapeutskim elementima, te tvrde da prilikom evaluacije programa i njihovih ishoda treba razlikovati ishode koji se vezuju za koncept pravde od terapeutskih ishoda za žrtve. Slično se u svom radu izjašnjavaju i Miriam Beck, facilitatorka, Daniela Bolivar (Univerzitet u Čileu) i Bie Vanseveren, facilitatorka. Naime, u radu pod nazivom *Odgovornost, briga i povreda: Uključivanje zajednice koja brine u slučaju seksualnog zlostavljanja dece* one, na primeru dva slučaja Centra za medijaciju „Alba“ iz Belgije, analiziraju način uključivanja mikro zajednice ili zajednice koja

brine, odnosno najbližih lica, članova porodice žrtve i učinioca u restorativni proces, posebno proces medijacije, u slučajevima seksualnog zlostavljanja dece. Na osnovu analize autorke ukazuju na značaj holističkog pristupa zbog kompleksnosti slučajeva seksualnog zlostavljanja dece, posebno ako se ima na umu da član porodice može da ima višestruku ulogu, te da se u različitim ulogama pojavi i u nekom od restorativnih procesa – kao indirektna žrtva, kao neko ko brine za žrtvu i kao neko ko brine i za učinioca. Drugim rečima, u slučaju seksualnog zlostavljanja dece, za razliku od tradicionalne intervencije u kojoj se seksualno nasilje posmatra samo na relaciji žrtva-ucionilac, u restorativnom procesu medijatori ili facilitatori moraju u proces da unesu kompleksnost slučaja i odnosa između svih učesnika. U radu *O odnosu restorativne pravde i terapije u slučaju seksualnog nasilja*, Gunda Woessner (Maks Plank Institut za međunarodno krivično pravo u Frajburgu), kritički sagledava odnos između terapije i restorativne pravde, postavljajući nekoliko pitanja: Koja je povezanost između ova dva načina postupanja? Da li su oni na suprotnim tačkama ili se međusobno dopunjaju? Da li restorativna pravda odgovara ciljevima terapeutskog rada? Polazeći od ovih pitanja, ona sagledava kako potrebe žrtve, tako i učinioca, kako bi se na najbolji mogući način izbegle sve opasnosti koje ovakav jedan model može potencijalno imati. Poslednji rad u ovoj knjizi, čiji su autori Nadia Wager, forenzička psihološkinja i nezavisna istraživačica, i Chris Wilson, socijalni radnik, nosi naziv *Krugovi podrške i odgovornosti: Preživele kao volonterkе i restorativni potencijal*. Rad je posvećen analizi potencijala žena koje su preživele seksualno nasilje da kao volonterkе otpočnu ili nastave rad sa seksualnim prestupnicima u okviru jednog restorativnog pristupa - krugova podrške i odgovornosti. Istraživanje koje su autori sproveli je pokazalo da preživele ne prihvataju ulogu volonterkı u ovom programu kako bi se one same oporavile od viktimizacije ili kako bi razumele ono što se dogodilo, već tek u momentu kada su prešle put od žrtve do preživele. Drugim rečima, sugeriše se da preživele proaktivno budu uključene u ovu vrstu programa zbog održanja sopstvene rezilijentnosti, što u najširem kontekstu dovodi do toga da preživele u potpunosti dožive readaptaciju i potpuno funkcionisanje unutar zajednice, zbog čega bi njihovo učešće u programu kao volonterkı trebalo afirmisati u budućnosti.

Seksualno nasilje, u svim svojim oblicima, predstavlja oblik kriminaliteta o kome je napisano mnogo radova u kojima je, između ostalog, ukazano da najveći broj žrtava ne dobija adekvatnu „pravdu“ i „popravljanje štete“. Sa druge

strane, restorativna pravda (teorija i praksa) se brzo razvija i nudi nove mogućnosti u pogledu reagovanja na kriminalitet, pri čemu je započeto i nekoliko novih programa u oblasti reagovanja na seksualno nasilje. U ovoj publikaciji, kao što je napred opisano, pored osnovnih teorijskih aspekata, sagledani su i primeri iz prakse koji su potvrđili realne mogućnosti i pravce razvoja programa restorativne pravde u slučaju seksualnog nasilja. Pri tome, gotovo svi autori su se bavili isključivo ženama kao žrtvama seksualnog nasilja, što negde i ne bi trebalo da čudi, budući da komparativni podaci ukazuju da su žene upravo najčešće žrtve ovog oblika nasilja.

Da bi postavke o potencijalu restorativne pravde u slučaju seksualnog nasilja mogle biti pravilno razmotrene, istraživači na projektu su krenuli od sledećih teorijskih postavki: 1) Seksualno nasilje predstavlja zajednički termin koji pravno i kulturološki definiše i obuhvata više tipova neželjenih seksualnih ponašanja, koja mogu biti sa ili bez fizičkog kontakta između učinjocu i žrtve, pri čemu se ova komponenta posebno naglašava kod dece kao žrtava, potom, seksualno uznemiravanje, silovanje i seksualno nasilje za vreme rata. Iako su autori najčešće polazili od definicije seksualnog nasilja koju je dala Svetska zdravstvena organizacija 1996. godine, urednice pravilno primećuju da se niko od njih u svojim istraživanjima nije bavio sve zastupljenijim oblicima ovog vida kriminaliteta, poput trgovine ljudima u cilju seksualne eksploracije i seksualnog nasilja upotrebom modernih tehnologija; 2) Restorativna pravda je oblik reagovanja na kriminalno ponašanje, uz balansiranje potreba zajednice, žrtve i učinjocu; 3) Programi restorativne pravde su svi programi koji koriste restorativne procese i nastoje da postignu restorativne ishode; 4) Restorativni proces podrazumeva svaki proces u kojem žrtva i učinilac, a po potrebi i druge osobe ili članovi zajednice koji su, indirektno, pogodjeni krivičnim delom, zajednički aktivno učestvuju u rešavanju problema proisteklih iz krivičnog dela, uz pomoć posrednika ili facilitatora; 5) Restorativni ishod predstavlja sporazum postignut kao rezultat restorativnog procesa. Sporazum može da sadrži upućivanje na programe kao što su reparacija, restitucija i rad u korist zajednice, u cilju zadovoljavanja individualnih i kolektivnih potreba i postizanja reintegracije učinjocu i žrtve.

Jedan od ciljeva uvođenja restorativne pravde u krivično pravosuđe jeste njegova humanizacija, budući da ona nesporno ima niz prednosti, kako za žrtvu, tako i za učinjocu. Potencijalni problemi u primeni ovog pristupa kada se radi o seksualnom nasilju nisu novina; na ovaj problem je pre gotovo

dve decenija ukazivala Barbara Hudson, pri čemu se kao osnovne prepreke navode problemi u pogledu potencijalne sekundarne viktimizacije žrtve, opravdanosti primene u kontekstu težine izvršenog krivičnog dela i nastalih posledica i slično. Međutim, pre nekoliko godina je na Novom Zelandu sproveden projekat u kome je urađena analiza dvanaest slučajeva seksualnog nasilja čije rešavanje je sadržalo i određene restorativne elemente. Cilj je bio da se sagleda odnos učinioca i žrtve u toku restorativnog procesa, odnosno da se uoče pozitivne i negativne strane primene ovakvog modela u odgovoru na seksualno nasilje (čemu je posvećen jedan od radova u ovoj knjizi). Projekat je jasno pokazao da je reviktimizaciju kod nekih oblika seksualnog nasilja moguće izbeći uz primenu tzv. modela okupljanja (*conferencing model*) koji se odvija uz učešće facilitatora - predstavnika suda, posebno obučenih stručnjaka za rad sa učiniocem i žrtvom i kliničkog supervizora koji nudi profesionalnu podršku. Zašto je to moguće? Žrtve imaju potrebu da se čuje njihov glas, ali i da čuju priznanje od učinioca da je on odgovoran za nastanak krivičnog dela, pri čemu one žele da čuju odgovore na dva osnovna pitanja: 1) Kako si mogao to da mi uradiš? i 2) Zašto si mi to uradio? Činjenica je da ova pitanja nije lako postaviti u svim situacijama. Ipak, ne treba ispustiti iz vida da je konvencionalni krivični postupak poprilično težak za žrtve nasilnih krivičnih dela, a naročito za one žrtve koje su pretrpele seksualno nasilje. Postojanje stereotipa, na koje se jasno ukazuje u kriminološkoj literaturi, dovodi do velikih mogućnosti za nastanak sekundarne viktimizacije, što stvara svojevrsnu vrstu otpora žrtve prema sistemu. Iz tog razloga, na više mesta u ovoj knjizi potencira se na tome da restorativna pravda pruža mogućnost da žrtva sebe ne predstavi kao žrtvu, već kao preživelu. Autori su, ipak, saglasni da još uvek nije došlo vreme da se ovakav način rešavanja sporova primenjuje na teže, odnosno najteže oblike seksualnog nasilja, iako ne isključuju takvu mogućnost.

Urednice u poslednjem poglavlju knjige navode opšte zaključke i preporuke zasnovane na analizi svih radova koji, ako ništa drugo, ukazuju na nove poglede u primeni koncepta restorativne pravde u slučajevima seksualnog nasilja. U slučajevima gde je moguća primena ovakvog modela, neophodno je organizovati bezbedne sastanke između učinioca i žrtve, koji bi bili vođeni od strane posebno obučenih facilitatora. Od suštinske je važnosti da facilitatori prođu posebne obuke u cilju razumevanja problematike seksualnog nasilja, odnosno, da nauče da prepoznavaju različite tipove viktimizacije u praksi, različite oblike traume, profile učinioca krivičnog dela, ali i da u svakom tre-

nutku budu spremni da daju adekvatne informacije svim stranama koje učestvuju u procesu. Takođe, jasno je da je ovde reč o kompleksnim slučajevima, gde ne postoji uniformne potrebe, već svaka žrtva seksualnog nasilja ima različite potrebe, interes i očekivanja. Drugim rečima, potrebe su diktirane, pre svega, vrstom i težinom pretrpljenog seksualnog nasilja, ali i prethodnim odnosom između žrtve i učinioca. Stoga je važno imati na umu da unapred pripremljeni modeli sporazuma između učinioca i žrtve nisu najpoželjnije rešenje, odnosno, mora postojati fleksibilnost da se procene složenost problema, potrebe i interesi žrtve, kao i posledice koje jedan takav dogovor ima na sve učesnike u restorativnom procesu. Uvek treba biti svestan mogućnosti kako formalnih, tako i neformalnih mehanizama za rešavanje sporova. Oba mehanizma imaju svoje pozitivne i negativne aspekte, a u zavisnosti od potreba konkretnog slučaja, mogu se koristiti različiti pristupi. Autori ne isključuju mogućnost paralelnog korišćenja oba ova mehanizma. Trebalo bi imati u vidu da relativno veliki broj žrtava iz različitih razloga ne prijavljuje seksualno nasilje, pri čemu bi u ovakvim situacijama, a naročito kada je reč o blažim oblicima seksualnog nasilja, trebalo primeniti mehanizme restorativne pravde kako bi se uticalo na učinioca da se popravi, odnosno da shvati težinu svog dela i isto, ili neki teži oblik, ne ponovi. I najzad, u mnogim slučajevima, naročito onim koji nisu prijavljeni ili nisu okončani u redovnom krivičnom postupku, sporazum kojim se učinilac obavezuje da nadoknadi štetu žrtvi ili kojim su određene i neke druge obaveze, može biti od koristi na kraju restorativnog procesa, kako za reintegraciju i socijalnu inkluziju učinioca, tako i žrtve.

Ove i mnoge druge ideje koje su predstavljene u knjizi, sa razlogom mogu naići na otpor naučne, stručne, ali i opšte javnosti, budući da seksualno nasilje predstavlja jedan od najtežih oblika nasilnog kriminaliteta. Ipak, ova knjiga zavređuje veliku pažnju upravo onih koji treba da iznalaze mehanizme da se položaj žrtve dovede do nivoa „pobednika”, na čemu autori posebno insistiraju.

NIKOLA VUJIČIĆ

TEMIDA
2019, vol. 22, br. 1, str. 113-120
ISSN: 1450-6637

Deveta godišnja konferencija Viktimoškog društva Srbije

**„Novi i stari oblici viktimizacije:
Izazovi za viktimošku teoriju i praksu“**

Beograd, Srbija, 29. i 30. novembar 2018. godine

Deveta godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije pod nazivom „Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimošku teoriju i praksu“ održana je u Beogradu 29. i 30. novembra 2018. godine. Konferencija je okupila oko 100 učesnika iz zemlje, regionala bivše Jugoslavije (Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske), drugih evropskih država (Švedske, Norveške, Belgije, Španije), kao i iz Izraela, Južne Afrike, Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i Južne Koreje, koji se bave pravima žrtava i pružanjem pomoći žrtvama nasilja i drugih vidova kriminaliteta, i omogućila je sveobuhvatnu razmenu iskustava i znanja. U okviru glavne teme konferencije pažnja je bila posvećena razmatranju i preispitivanju novih i starih oblika viktimizacije, njihovih karakteristika i društvenih odgovora na njih, naročito u kontekstu razvoja novih tehnologija, globalizacije i brzih društvenih i ekonomskih promena. Izlagачi i izlagачice su ukazali na izazove koji se u tom kontekstu postavljaju pred viktimošku teoriju i praksu. Kroz izlaganja i diskusiju preispitani su ključni viktimoški koncepti, razmatrane su posledice novih oblika viktimizacije i ukazano je na potrebu razvijanja novih pristupa u bavljenju posledicama viktimizacije i pružanju pomoći i podrške žrtvama. Tokom konferencije akcenat je bio na sledećim temama: viktimizacija elektronskim (sajber) nasiljem, migranti kao žrtve, žrtve transnacionalnog kriminaliteta, oružanog nasilja, rodno baziranog nasilja, viktimizacija trgovinom ljudima; potom, deca kao žrtve nasilja, viktimizacija osoba sa invaliditetom, službe za podršku žrtvama i uloga medija u borbi protiv nasilja. Tokom dva dana konferencije učesnici su imali prilike da podele svoja iskustva u primeni standarda predviđenih relevantnim međunarodnim i evropskim dokumentima, posebno onih koje predviđaju *Direktiva Evropske unije o uspostavljanju minimalnih stan-*

darda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta i Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (tzv. Istanbulska konvencija), i da ukažu na dalje korake u unapređenju i zaštiti prava svih žrtava, kao i pojedinih kategorija žrtava, kao što su žrtve rodno baziranog nasilja.

Zvanično otvaranje konferencije upriličeno je govorom dobrodošlice predsednika Viktimološkog društva Srbije (VDS), prof. dr Slobodana Savića i direktorce VDS, prof. dr Vesne Nikolić-Ristanović. Pored njih, na otvaranju konferencije učesnicima su se obratili i gospođa Brankica Janković, Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, prof. dr Zoran Pavlović, Pokrajinski zaštitnik građana - ombudsmen, Ljiljana Lončar iz Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije i prof. dr Robert Peacock, predsednik Svetskog viktimološkog društva. Tom prilikom, profesor Peacock je uručio plaketu počasne članice Svetskog viktimološkog društva direktorki VDS, prof. dr Vesni Nikolić-Ristanović. Tokom svečanog otvaranja konferencije uručene su i godišnje nagrade VDS.¹

Rad na konferenciji odvijao se kroz četiri planarne i šest tematskih sesija, kao i jedan okrugli sto. Na prvoj plenarnoj sesiji pod nazivom *Novi i stari oblici viktimizacije: Izazovi za viktimološku teoriju i praksu*, prof. dr Robert Peacock sa Odeljenja za kriminologiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta Free State iz Južne Afrike i predsednik Svetskog viktimološkog društva, govorio je o uticaju procesa globalizacije na žrtve kriminaliteta i, koristeći širi epistemo-loški okvir, analizirao obrasce viktimizacije izvan granica konvencionalne viktimologije i njenih sastavnih metodologija. Prof. dr May-Len Skilbrei sa Odeljenja za kriminologiju i sociologiju prava Pravnog fakulteta Univerziteta u Oslu (Norveška) se u svom izlaganju bavila pitanjem na koji način mobilnost ljudi utiče na pružanje podrške i zaštite žrtvama, s jedne, i krivično gonjenje učinilaca, sa druge strane. Ona je posebno istakla da se u slučaju transnacionalnog kriminaliteta žrtve koje nemaju državljanstvo uključuju u krivičnu proceduru na drugačiji način i pod različitim uslovima od onih koje imaju državljanstvo, što utiče na dalje postupanje, ostvarivanje njihovih prava, pristup službama za žrtve, procenu potreba i slično. Poslednje izlaganje u ovoj sesiji imala je prof. dr Anabel Cerezo sa Pravnog fakulteta i Andaluzijskog interuniverzitetskog instituta za kriminologiju Univerziteta u Malagi (Španija). Na osnovu pregleda nalaza dosadašnjih istraživanja, profesorka Cerezo je govorila o rasprostra-

¹ Nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava dodeljena je Centru za promociju zdravlja žena i prof. dr Zoranu Pavloviću, dok je Nagrada talentovanom mladom istraživaču/istraživačici dodeljena Nedi Savić.

njenosti sajber nasilja i varijablama koje ga objašnjavaju, stavljujući akcenat na rodno bazirano sajber nasilje u tinejdžerskim partnerskim vezama. Ona je posebno istakla značaj prevencije, koja se ogleda u ranoj intervenciji, kao i u podizanju svesti kod roditelja i nastavnika o ovom sve prisutnjem fenomenu.

Druga plenarna sesija pod nazivom *Novi i stari oblici nasilja nad ženama: Izazovi društvenog reagovanja* bila je posvećena doprinosu prof. dr Slobodanke Konstantinović Vilić, redovne profesorke Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu u penziji i jednoj od osnivačica VDS, istraživanju, edukaciji i zalaganju za promene vezano za nasilje nad ženama. Izlaganja u okviru ove sesije bila su posvećena različitim aspektima nasilja nad ženama i postojećim oblicima društvenog reagovanja na njega, kako institucionalnog, tako i reagovanja od strane civilnog društva. Fokus izlaganja bio je na razvoju zakonodavstva za zaštitu žena žrtava nasilja i problemima u primeni postojećih rešenja u praksi (dr Sanja Ćopić sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, prof. dr Slađana Jovanović sa Pravnog fakulteta Univerziteta Union i dr Tanja Ignjatović iz Autonomnog ženskog centra), dosadašnjim istraživanjima prakse sudova u procesuiranju slučajeva nasilja u porodici (prof. dr Nevena Petrušić i doc. dr Natalija Žunić sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu) i pitanju zastupljenosti teme nasilja nad ženama u nastavi na visokoškolskim ustanovama u Srbiji (prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu). Poslednje izlaganje na ovoj sesiji imala je prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić koja je govorila o tome kako sprečiti da nasilje u porodici postane femicid.

Treća plenarna sesija bila je posvećena izazovima podrške žrtvama. Prof. dr Chadley James sa Odeljenje za kriminologiju Fakulteta društvenih nauka California State Univerziteta (SAD) govorio je o organizacijama koje pružaju pomoć žrtvama kriminaliteta, njihovoј dostupnosti i vrstama usluga, kao i o standarizaciji, istraživanjima i finansiranju službi za žrtve, koji dovode do napretka u oblasti pružanja podrške žrtvama, ali istovremeno predstavljaju i izazove. Jasmina Nikolić iz VDS je predstavila nalaze komparativnog istraživanja sistema podrške žrtvama u izabranim državama Balkana, koje je sprovelo Viktimološko društvo Srbije u okviru šireg projekta usmerenog na podizanje svesti o pravima žrtava u Srbiji, a koje je pripremljeno u cilju utvrđivanja dobrih praksi i izazova sa kojima se susreću vlasti u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji u procesu uspostavljanja sveobuhvatnog sistema podrške za žrtve.²

² Rezultati istraživanja objavljeni su u: Nikolić-Ristanović, V., Ćopić, S., Nikolić, J., Šaćiri, B. (2018) *Podrška žrtvama u izabranim državama Balkana: Komparativna perspektiva*. Beograd: Viktimologija.

Poslednje izlaganje na ovoj sesiji imale su Joke Castelein iz organizacije Rond-punt iz Berchema i Muriël Booms sa Instituta za kriminologiju Univerziteta u Leuvenu iz Belgije, koje su govorile o žrtvama saobraćajnih nesreća, koje često nisu prepoznate kao žrtve, te se dešava da ostanu bez pomoći i podrške. One su prikazale nalaze istraživanja u vezi sa specifičnim potrebama ove ciljne grupe i istakle značaj primene restorativnih pristupa u slučaju saobraćajnih nesreća.

Četvrta plenarna sesija bila je posvećena nevidljivim žrtvama. Dr Mirjana Dokmanović iz Instituta društvenih nauka govorila je o potrebi za poštovanjem etičkih standarda novinarstva prilikom izveštavanja o suicidu kako bi se sprečila stigmatizacija nastradalih i viktimizacija njihovih porodica i drugih bliskih lica. Ona je istakla da se norme profesionalnog postupanja novinara često krše čak i u slučajevima samoubistava i pokušaja samoubistava dece i maloletnika, da se upotrebom neimenovanih izvora informacija raspiruju spekulacije i prenose nedovoljno proverljivi stavovi koji dovode do viktimizacije porodice nastradalih i uvećavanja njihovih patnji. Dr Dokmanović je dala niz preporuka za izveštavanje medija o suicidu, uz naglašavanje obaveze poštovanja etičkih standarda profesionalnog postupanja medijskih poslenika, kao i poštovanja ljudskog dostoјanstva, privatnosti i patnje porodice nastradalih. Prof. dr Kimberly McCabe sa Odeljenja za kriminologiju Lynchburg Univerziteta (SAD) govorila je o slučajevima elektronskog zlostavljanja dece i mladih u Sjedinjenim Američkim Državama, posebno apostrofirajući slučajeve u kojima su žrtve elektronskog zlostavljanja izvršile samoubistvo. Ona je ukazala i na pravne odgovore na elektronsko zlostavljanje i izazove sa kojima se u praksi susreću policija i tužilaštvo. Prof. dr Oliver Bačanović, sa Fakulteta bezbednosti Univerziteta "Sv. Klement Ohridski" iz Bitola (Makedonija) govorio je o pravima i položaju dece žrtava kaznenih dela u makedonskom Zakonu o pravdi za decu, a dr Chang-Moo Lee sa Chung-Ang Univerziteta u Seulu (Južna Koreja) se u svom izlaganju bavio povezanošću viktimizacije i zaštite ličnih podataka u Južnoj Koreji.

Prva tematska sesija je nosila naziv *Žrtve kriminaliteta: Zakonodavstvo, praksa i istraživanja*. U okviru prvog izlaganja Svetlana Ilić iz Romskog ženskog centra Bibija prikazala je ključne rezultate projekta *Za aktivnu inkluziju i prava Romkinja na Zapadnom Balkanu II*, dok je Bejan Šaćiri iz Viktimološkog društva Srbije prikazao nalaze dva istraživanja nasilja nad Romkinjama u porodici i partnerskim odnosima, koje je VDS sprovelo u okviru ovog projekta. Prof. dr

Irma Kovč Vukadin sa Odeljenja za kriminologiju Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Univerziteta u Zagrebu (Hrvatska) je govorila o etičkim pitanjima u vezi sa istraživanjem seksualne viktimizacije dece, dok je prof. dr Zoran Pavlović, Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman i profesor Pravnog fakulteta Univerziteta Privredna akademija iz Novog Sada, govorio o zabrani primene sile u vaspitanju dece i reagovanju nadležnih organa u odnosu na roditelje i staratelje u slučaju krivičnog dela zapuštanje i zanemarivanje deteta i u slučaju izbegavanja zakonske obaveze pohađanja obaveznog obrazovanja.

Na tematskoj sesiji *Viktimizacija oružanim i elektronskim nasiljem i preventija viktimizacije*, Ana Paraušić sa Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu prezentovala je koautorski rad sa prof. dr Slađanom Đurić u okviru kog su predstavljeni obrasci oružanog nasilja, kao i viktimizacije oružanim nasiljem za period od 2014. do 2018. godine, a koji su izvedeni iz metaanalize podataka koji su dostupni u bazi Regionalna platforma za monitoring oružanog nasilja u Jugoistočnoj Evropi. Ovi podaci predstavljaju dobru osnovu za planiranje programa intervencije i podrške žrtvama, kao i za evaluaciju različitih intervencija usmerenih na prevenciju i redukciju oružanog nasilja. Mr Ljiljana Stevković sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i Milica Popović predstavile su rezultate istraživanja iskustva neposredne i posredne viktimizacije elektronskim nasiljem i vršenja elektronskog nasilnog ponašanja među studentima Univerziteta u Beogradu. Pored toga, dr Vida Vilić sa Klinike za stomatologiju u Nišu govorila je o pornografiji iz osvete kao obliku sajber mizoginije, koja, pak, predstavlja posebno značajan vid zloupotrebe privatnosti putem interneta i društvenih mreža, a doc. dr Milica Kovačević sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu o primeni video nadzora u cilju suzbijanja viktimizacije.

Na trećoj tematskoj sesiji zanimljivo izlaganje imao je Oggu Sreekanth iz organizacije IDC-Herzliya iz Izraela, koji je govorio o ulozi policije u sprečavanju maloletničke delinkvencije i ponovne viktimizacije dece u sukobu sa zakonom i to na osnovu studije slučaja iz države Tamil Nadu. On je istakao da se Indija suočava sa mnogim društvenim izazovima kao što su siromaštvo, nepotpune porodice, odsutni roditelji, nedostatak sanitarnih uslova, prenaseljenost, neuhranjenost i slično, te da sve to preti da „gurne“ mlade u kriminalitet ako se blagovremeno ne interveniše. S tim u vezi, on je predložio nekoliko smernica u vezi sa ulogom policije u prevenciji maloletničke delinkvencije, ali i viktimizacije dece koja su u sukobu sa zakonom. Maria Izco Rin-

con sa Andaluzijskog interuniverzitetskog instituta za kriminologiju Univerziteta u Malagi (Španija) imala je izlaganje o položaju Romkinja u zatvoru u Španiji. Ona je predstavila rezultate kvalitativnog istraživanja zasnovanog na dubinskim intervjuima sa Romkinjama koje su se nalazile u Kaznenom zavodu Malaga u Andaluziji u Španiji. Cilj njenog istraživanja bio je da se kroz svedočenje žena dođe do saznanja o njihovoj kriminalnoj istoriji, ličnoj situaciji i radnom odnosu pre dolaska u zatvor, potom, o njihovom mišljenju o situaciji u kojoj se nalaze tokom boravka u zatvoru: pristupu plaćenom poslu, odnosima uspostavljenim sa ostalim zatvorenicama, tretmanu od strane zatvorskog osoblja i očekivanjima nakon izlaska na slobodu.

Na tematskoj sesiji koja je nosila naziv *Različiti vidovi viktimizacije: Teorija i praksa* jedna od izлагаčica bila je prof. dr Bosiljka Đikanović sa Instituta za socijalnu medicinu, Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koja je predstavila koatorski rad u kome su predstavljeni rezultati kvalitativnog istraživanja viktimizacije muškaraca koji imaju seks sa muškarcima (MSM) u Bosni i Hercegovini (BiH). Ova studija je imala za cilj da se istraži prisustvo različitih oblika viktimizacije koje je ova populacija mogla da doživi u BiH, a koji imaju veliki uticaj na zdravlje, blagostanje i sveobuhvatno socijalno funkcionisanje gej muškaraca. Podaci su prikupljeni putem dubinskih intervjuja sa 12 gej muškaraca u BiH. Podaci do kojih se došlo pokazuju da gej muškarci u BiH doživljavaju viktimizaciju i različite nivoe stigme, diskriminacije, predrasuda i nejednakosti u skoro svim segmentima društva, te je neophodan veći društveni angažman kako bi se zaštitila njihova osnovna ljudska prava na svim nivoima. Drugo izlaganje na ovoj sesiji imala je Neda Savić, doktorandkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu, koja je, koristeći feminističko-vegetarijansku kritičku teoriju Carol J. Adams, prikazala kako bi izgledao i delovao napredan sistem prevencije viktimizacije životinja.

Jedna tematska sesija bila je posvećena primeni Istanbulske konvencije u Srbiji i mehanizama zaštite i podrške žrtvama prema Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici. Ljiljana Lončar iz Koordinacionog tela za rodnu ravнопravnost Vlade Republike Srbije je govorila o primeni Istanbulske konvencije u Srbiji i o prvom državnom izveštaju koji je dostavljen Ekspertskoj grupi za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO), koja je zadužena za praćenje primene Istanbulske konvencije. Ona je istakla da u Srbiji postoji jasna svest i politički i društveni konsenzus o potrebi unapređenja društvenog odgovora na nasilje nad ženama. Ipak, ostvareni rezultati u izveštaj-

nom periodu pokazuju da, iako je ostvaren značajan napredak u ovoj oblasti, i dalje mora intenzivno da se radi na postizanju nulte tolerancije na nasilje nad ženama i nasilje u porodici u srpskom društvu i delovanju institucija sistema. Gorjana Mirčić-Čaluković, zamenica republičkog javnog tužioca upućena u Ministarstvo pravde, govorila je o mehanizmima zaštite i podrške žrtvama prema Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici Republike Srbije, dok je dr Zorica Mršević iz Instituta društvenih nauka u Beogradu predstavila nalaze analize medijskog izveštavanja o nasilju nad ženama, ističući da ova oblast izveštavanja zahteva povećan stepen društvene odgovornosti. Na kraju ove sesije novinarka Maša Mileusnić je predstavila grupu *Novinarke protiv nasilja*, koju čini više od 25 novinarki i urednica istaknutih medija, a koja je formirana kako bi se podigla svest medija i unapredio kvalitet medijskog izveštavanja o rodno baziranom nasilju.

Poslednja tematska sesija nosila je naziv *Viktimizacija i posebno ranjive grupe*. Prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu je dala pregled istraživanja viktimizacije maloletnika u ustanovama za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija i ukazala na značaj ove vrste istraživanja, kao i jačanja mehanizama zaštite maloletnika od viktimizacije u zavodskim uslovima. Dr Filip Mirić sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu se u svom izlaganju osvrnuo na društveni položaj osoba sa invaliditetom u različitim vremenskim epohama i ukazao na to da negativni društveni položaj osoba sa invaliditetom doprinosi njihovoj viktimizaciji, posebno kada se radi o krivičnim delima sa elementima nasilja, te da je važno učiti iz prošlosti, da nam ona zaista može pokazati pravac budućeg razvoja, koji će rezultirati uklanjanjem svih predrasuda i stereotipa prema osobama sa invaliditetom. Dr Jelena Dragičević i dr Emilia Milićić iz Službe hitne medicinske pomoći Zdravstvenog centra Knjaževac su predstavile rezultate studije u kojoj su analizirale socijalne i demografske karakteristike žena žrtava nasilja koje su se javljale na hitan prijem u zdravstvenu službu u kojoj autorke rade i klasifikacije povreda na osnovu uputnih dijagnoza lekara specijalista, dok je Slobodan Stojanović iz Udruženja sindikata penzionera Srbije govorio o viktimizaciji usled tranzisionih privatizacija u Srbiji.

U okviru IX godišnje konferencije organizovan je i okrugli sto pod nazivom *Društveni odgovori na delinkvenciju i viktimizaciju maloletnika u Srbiji: Ka na istraživanju zasnovanim promenama*. Cilj okruglog stola bio je sagledavanje trenutnog stanja maloletničke delinkvencije i viktimizacije maloletnih lica u

Srbiji i koraka koje bi trebalo preduzeti u cilju efikasnije prevencije i suzbijanja maloletničke delinkvencije i pružanja pomoći, podrške i zaštite deci žrtvama. Fokus izlaganja i diskusije bio je na prepoznavanju nasilja i deteta žrtve, kao osnovu za blagovremenu reakciju i primenu mehanizama pomoći i podrške; prevenciji maloletničke delinkvencije kroz razvijanje programa usmerenih na jačanje kompetencija, saradnje i komunikacije na relaciji škola, roditelji, dete, i primeni restorativnih pristupa u reagovanju na maloletničku delinkvenciju, koji doprinose jačanju odgovornosti maloletnika, osnaživanju učinioca i žrtve i aktivnom uključivanju porodice i zajednice, kao važnim preduslovima prevencije delinkvencije i viktimizacije. Osnov za okrugli sto bili su rezultati i preporuke proistekli iz empirijskog istraživanja maloletničke delinkvencije u Srbiji, koje je realizovano u okviru treće Međunarodne ankete samoprijavljenjem delinkvencije.³ Uvodna izlaganja imale su: prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović, doc. dr Milica Kovačević, mr Ljiljana Stevković sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i dr Sanja Ćopić sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Posle uvodnih izlaganja usledila je diskusija, nakon koje su koncipirani zaključci, uključujući i zaključak o mogućim vidovima saradnje (umrežavanja) učesnika, koji bi bili usmereni na razvijanje zajedničkih aktivnosti u cilju implementacije preporuka i predloga iznetih tokom okruglog stola.

Kao što se iz prikaza konferencije može uočiti, posebna pažnja bila je usmerena na problem nasilja nad ženama i izazove društvenog reagovanja na njega, pa je, kao i prethodnih godina, Konferencija VDS predstavljala doprinos kampanji *16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama*. Knjiga apstrakata sa IX godišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije dostupna je na internet stranici VDS.⁴ Deseta jubilarna godišnja konferencija VDS pod nazivom *Viktimizacija i različitost: Ka holističkom pristupu viktimologiji i pravima žrtava* održaće se 28. i 29. novembra 2019. godine u Beogradu.

SANJA ĆOPIĆ
BEJAN ŠaćIRI

³ Rezultati istraživanja objavljeni su u Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2016) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljenjem delinkvencije*. Beograd: Prometej. Publikacija sa rezultatima istraživanja je dostupna na: <http://vds.rs/File/KnjigaDelinkvencijaViktimizacijaMaloletnih.pdf>.

⁴ http://www.vds.rs/File/DevetaGKVDS_KnjigaApstrakata.pdf.

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2019. godinu su: Broj 2: **Nasilje nad ženama** (rok za predaju radova je 10. jun 2019. godine), Broj 3: **Nevidljive žrtve** (rok za predaju radova je 10. septembar 2019. godine). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenu.htm>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2017.pdf>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitika.htm>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na http://vds.org.rs/Temida_UputstvaZaAutore.htm. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

Preplata

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* iznosi 1.000 dinara. Godišnja preplata na štampani primerak za 2019. godinu iznosi 3.000 dinara za pojedince i 10.000 dinara za institucije u Srbiji.

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* za inostranstvo je EUR 20. Za inostranstvo, godišnja preplata na štampani primerak za 2019. godinu iznosi EUR 60 za pojedince i EUR 120 za institucije.

Cena preplate obuhvata dostavljanje poštom primerka časopisa *Temida*. U vezi preplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se Redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2019 are: No. 2: **Violence Against Women** (submission deadline: June 10, 2019), No. 3: **Invisible Victims** (submission deadline: September 10, 2019). Contributions not specifically dedicated to these themes, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the indicated terms.

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenuEng.htm>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance to the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2017Eng.pdf>.

Manuscripts should be submitted electronically on vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied with the signed **Authors' statement**, confirming that authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the ***Editorial Policy of the journal Temida*** (available at <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitikaEng.htm>). The Author's statement can be downloaded from <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAvtoreEng.htm>. Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

Subscription

Price for single printed copy of scientific journal *Temida* is 1.000 RSD. Annual subscription for printed copy for 2019 is 3.000 RSD for individuals and 10.000 RSD for institutions in Serbia.

Price for single printed copy for abroad is 20 EUR. Annual subscription rate for printed copy for 2019 for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions.

The subscription includes delivery of the copy of *Temida* by post. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj изашао 1997. године

ISSN 2406-0941 (online izdanje)
ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335